

MODERN HUKUKİ SİSTEMİN TEMELLERİ ÜZERİNE BİR GİRİŞ ÇALIŞMASI: GEÇ ORTAÇAĞ'DA CORPUS IURIS CIVILIS'İN KEŞFİ VE ETKİLERİ

Araş. Gör. Oğuzhan Bekir Keskin*

...but for the Digest Roman law could never have reconquered the world...Men would never have become enthusiastic students of other books... the man who first teaches the Digest is the man who first teaches what the modern world has meant by Roman law...

F. W. Maitland

To be whole is to be part, true voyage is return

Ursula Le Guin

Giriş

Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından alternatif ticaret yolları arayan Columbus'un Amerika kıtasına varmasına kadar olan dönem literatürde Ortaçağ olarak adlandırılır. Adlandırmaya göre neredeyse bu bin yıllık dönem, klasik Yunan ve Roma medeniyetlerini yaratmış Antik Çağ ile bilimsel yöntemi yaratarak insanın hurafeye (ve hatta doğaya) karşı zaferini simgeleyen Modern Çağ'ın ortasında bir ara dönem olarak kabul edilir. Bu yerleşik görüşe göre; içinde yaşadığımız dönemin bütün kurumları kaderini eline almış modern insanın yaratımıyken; Ortaçağ, en azından Avrupa için hiçbir entelektüel gelişmenin yaşanmadığı, dinin koyu baskıcılığının ve dinsel istismarın insan yaşamının her alanında hüküm sürdüğü bir "karanlık çağdır". Hâlbuki özellikle son birkaç on yıldır yapılan akademik çalışmalar gerçekliğin hiç de böyle olmadığını, her şeyden önce tek bir Ortaçağ'dan bahsedilemeyeceğini ve özellikle XI. yüzyıldan itibaren yaşanan sosyoekonomik gelişmelerin tetiklediği "Geç Ortaçağ" döneminin tam anlamıyla kurucu bir dönem olduğunu göstermektedir. Şu an hem bireysel düzlemde entelektüel hayatımızı hem de içinde yaşadığımız hukuki-siyasi sistemi oluşturan kurumlar bu dönemde doğmuş veya şekillenmiştir.

Bu mütevazı çalışma kendisini içinde yaşadığımız batılı modern hukuki sistemin Ortaçağ'da kuruluş evresiyle sınırlıyor. Anılan sınırlamanın bile başlı

^H Hakem denetiminden geçmiştir.

* Kocaeli Üniversitesi Anayasa Hukuku Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi. Eleştirileri, görüşleri ve yönlendirmeleriyle beni yüreklendiren ve bu makaleyi geliştiren sevgili hocalarım Doç. Dr. Rukiye Akkaya Kia, ve Yrd. Doç. Dr. Yiğit Sayın'a, dostum İshak Eren Paydaş ve Arş. Gör. Dr. Rabia Sağlam'a çok teşekkür ederim. Tabii ki makalenin tüm eksiklikleri benim cehaletim, hatta bazı hallerde cehaletimde ısrarımın sonucudur.

başına çok geniş bir alan olduğu düşünülürse yalnızca konunun ana hatlarını ortaya koyarak, fakat bunu yaparken de her iddiasının altını doldurmaya gayret ederek, sorunları ve meydana okumalarıyla bugünü daha iyi kavrayabilmek için entelektüel bir arkeolojik ilk-kazı yapmayı amaçlıyor.

Başlamadan yapılması gereken belki de en önemli uyarı birer tarih bilimi dalları olarak "düşünceler tarihi" ile "toplumların tarihi"nin farklı şeyler olduğunu hatırlatmaktır. Bu çalışma hiçbir yerinde Ortaçağ insanının ve toplumlarının dinle sıkı sıkıya çevrili olmadıklarını söylemiyor. Aynı bir alanda, kendi karşılaştıkları sorunları ve meydana okumaları çözmek için dünyalarını tam olarak hiç anlayamayacakları, ancak haklı olarak hayranlık duydukları Antik Yunan ve Roma medeniyetlerinin ürettikleri fikirleri, yöntemleri ve kurumları kendi orijinallikleri içinde harmanlayarak bir "yeni"¹ kurduklarını söylüyor.

Hukuk alanında bu kurulum Antik Roma medeniyetinin hukuku üzerine inşa edilmiştir. İlerleyen bölümlerde detaylarına girileceği üzere, Roma hukuku ilk kuruluşundan itibaren seküler bir yapıdadır. Yazılı, merkezi ve yasamacı bir hukuk olarak sadece hakları, yükümlülükleri ve yasakları düzenlememiş, aynı zamanda kurumlar kurmuştur. Bu kurumsallık, salt kişiler arası ilişkileri değil, iktidarı, yönetim kurumlarını da düzenlediği için bütünlüklü bir sistemden bahsedilebilir. Aynı zamanda 1000 yılı aşkın bir zamana yayılan Roma medeniyetinin gelişmesiyle ve Roma hukukunun doğasıyla doğru orantılı olarak, profesyonel hukukçular ve hukukbilim² mirasından ve bu çalışmalar eliyle birikimsel bir şekilde inşa edilen bir hukuk sisteminden söz edilmelidir. Dolayısıyla hukuk üzerine yapılan metodolojik çalışmaların geldiği yer olarak insan ilişkilerini kapsamlı bir şekilde düzenleyen, yazılı, birikimsel, seküler, kurumsal, merkezi, yasamacı bütünlüklü bir sistem olması dolayısıyla, Roma hukuku bugün içinde yaşadığımız modern hukuki sistem³in temellerini oluşturmuştur.

¹ Dolayısıyla *yeni*, her ne kadar kendisini kurarken kendisinden önceki döneme bir red-diye düzüp, ondan tamamen bağımsızmış gibi kendisini öne sürse de, aslında "yeni" dediğimiz "gökten düşme" bir olgu değil.

² *Jurisprudentia*, Roma'da *iuris scientia*yla eş anlamlıdır ve geniş anlamıyla hukuk bilgisi/bilgeligi, hukuk bilimi demektir. "Roma hukukçuları Roma hukukunun gelişiminde en önemli unsurlardı. (...) Romalı hukukçular felsefi doktrin ve kavramlara, tam ve kesin tanım ve etimolojilere pek önem vermemişlerdi, onların asıl ilgisi kendilerinin meslekleri gereği sürekli içinde oldukları günlük hayatın gerekliliklerini gözlemlemektir. Eserlerinin yüksek değeri teorik düşüncelerinde yahut doktrinel spekülasyonlarında değil, bir bütün olarak hukukun sistematik yapısını işlemeleri ve detaylandırmalarında, ve birikimsel bir şekilde kurumları ve düşünceleriyle bir hukuk sistemi inşa etmelerindedir." Berger, **op. cit.**, 524-5. Dolayısıyla bu makalede *jurisprudence* kavramı hep "hukukbilim" olarak karşılanmıştır. Benim *iurisprudentia* veya *jurisprudence*'i *hukukbilim* olarak kullanma tercihim ve hem Antik Roma döneminde, hem Geç Ortaçağ'da bir bilim olarak hukukun varlığını kabul/ iddia etme sebebim, öncelikle –bu makale boyunca göstermeye çalıştığım gibi- her iki çağda da bu dallara mensup otoritelerin hukuku bir bilim olarak görmeleridir. İkincil olarak benim temel kaynaklarımın kimi yerlerde *jurisprudence* yerine, kimi yerlerde ise *jurisprudence*'tan başka bir kasıtları olduğunu düşünmek için bir sebep olmadığı hallerde açıkça "*legal science*", "*law as a civil science*", "*hukuk bilimi*", vs. kullanımlarıdır.

³ Modern hukukun, hatta modern kavramının kendisinin ne anlama geldiği, kriterlerinin ne olduğu çokça tartışıla gelmiştir. Bu tartışma yararlı olmakla birlikte bu makalenin erişim kuvvetinin ötesinde kalıyor. Bu yüzden bu makale için *modern hukuk*, *modern hukuki sistem* deyişleri, tarihsel bağlamda ve Avrupa medeniyetinin ürettiği, son tah-

Anılan şekilde alınan modern hukuki sistemin Antik Roma'dan değil de, Geç Ortaçağ'dan başlatılması ise şu temel mantığa dayanıyor: Antik Yunan'dan Antik Roma'ya, Geç Ortaçağ'dan bugüne çizebildiğimiz çizgiyi, Antik Roma medeniyetinin yıkılışından, XI. yüzyıla kadar çizemiyoruz. Bunun çok çeşitli nedenleri var kuşkusuz, fakat tam da bu kopuş, yani kesintisiz devam edememe hali *rönesanslara*, (yeniden doğuşlara), yani aslında geri dönüşlere sebep oluyor. Fakat, tabii ki bu geri dönüşler, başka bir toplumsal yapı, başka bir insan ve dünya tahayyülü içinde yaşandığı için kendine has bir "yeni" doğuruyor. Benim de demek istediğim bu. XI. yüzyılda Batı Avrupa, yaklaşık bir yarım asırdan sonra Antik Roma'dan edindiği hukuk algısına *geri dönüyor*, "onu kendi gerçekliğinde *yeniden doğuruyor*". Dolayısıyla bizim düşünce dünyamızın kuruluşu Geç Ortaçağ'dır. Tahayyül edebildiğimiz Antikite, *Geç Ortaçağ'ın Antikitesidir*.

Elinizdeki çalışma, anılan bağlamlar temelinde, Doğu Roma (Bizans) İmparatoru Iustinianus'un kendisinden önceki bütün hukuk derlemelerini bir araya getirerek merkezi, kurumsal ve seküler bir hukuk düzeni kurmasıyla başlıyor. Tarihi süreci takip ederek Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Germen kavimleri ve onların gelenek ve adetlerden oluşan hukuk düzenlerini, kavimlerin yerleşik krallıklara dönüşmesiyle hukukun yazılı hale gelmesi ihtiyacının doğduğunu ve bunu yaparken krallıkların Roma İmparatorluğu'nun hukukuna hayranlıkla karışık bir özentisi duyduklarını, ancak sosyokültürel seviyelerinin etkileşimi sınırlı kaldığını anlatıyor. Daha sonra XI. yüzyılda gözlemlenmeye başlayacak sosyoekonomik gelişmelerle Avrupa'nın yeni bir kurulum dönemine girdiği ve bunun hukuki-siyasi alanda doğurduğu ihtiyaçlarla yaşanan sosyokültürel gelişmelerin üniversiteleri nasıl doğurduğu ve Iustinianus'un derlemesinin keşfedilmesinin yarattığı büyük etki irdeleniyor. Son olarak da üniversite bağlamında bu yoğun Roma hukuku çalışmalarının bir bilim olarak hukuku *yeniden doğurduğunu*⁵ ve bu hukukbilim çalışmalarının

ilide hala içinde yaşamakta olduğumuz bir fikri simgeliyor. *Modernite* içinse "seküler *yeninin kurumsallaşması*" gibi bir temel tanım verilebilir.

⁴ III. Bölümde anlatıldığı üzere yerleşik düzene geçmekte olan Germen kavimleri aslında hukuk alanında bu çizgiyi kendi özellerinde yeniden yaratarak takip etmek istemiş, ancak farklı sosyokültürel konumları sebebiyle bunu becerememiş, yaptıkları kötü birer taklitten öteye geçememiştir.

⁵ Bu tam anlamıyla bir "yeniden doğum"dur (=renaissance). Antik Romalılar *iusprudentia* terimini hukuk bilgisi/ bilgeliği [knowledge of law] olarak algılıyor ve *ius scientia* (hukuk bilimi) kavramıyla eşanlamlı olarak kullanıyorlardı. (Bkz.: d.n. 2) Roma hukuku hukukçular eliyle ve hukuki çalışmalar sayesinde süreç içerisinde kurulmuş ve gelişmiş bir hukuk sistemidir. Bu Roma hukukunun doğasından ileri gelir. Bu bağlamda kendi tarihselliği içerisinde hukuk bir bilim olarak Antik Roma'da da mevcuttu. Fakat Batı Roma'nın yıkılmasıyla hukukbilim Avrupa'da yok olmuş ve yerine önce Germen kavimlerin yazısız "töre hukuku", sonra da bu kavimlerin kapasiteleri ve ihtiyaçları dâhilinde kendi törelerini Roma hukukuyla karıştırarak yazılı hale getirmeleriyle oluşan "Kavimlerin Roma hukuku" geçmiştir. İtalya'da *Corpus Iuris Civilis*'in tekrar keşfiyle de hukukbilim bu sefer üniversitelerde hukuk hocaları eliyle ve akademik çalışmalar sayesinde süreç içerisinde kurulmuş ve gelişmiştir. Bu makale de ilerleyen sayfalarında işte bu *yeniden doğumu* ve bu yeniden doğumun yeni bir dünyanın temellerini attığını anlatmaya gayret edecektir. Antik Roma'dakinin aksine bu ikinci doğum bugüne kadar kesintisiz bir şekilde gelmiştir. Bu bağlamda bilimlerin yahut hukukbilimin XVII. yüzyıl veya daha geç bir tarihte kurulduğu savı bu makalenin algı sınırları dışarısında kalıyor. Zira şu an içinde yaşadığımız hukuki-siyasi kurumların -

geldiği seviyeyi örnekler ve analizlerle anlatarak modern hukuki-siyasi sisteminin hukuk ayağının nasıl kurulduğunu başlangıç seviyesinde dahi olsa anlatabilmeyi amaçlıyor.

I. *Corpus Iuris Civilis*

Roma İmparatorluğu ikiye bölündükten ve Batı Roma yıkıldıktan sonra Doğu Roma (Bizans) deyimi yerindeyse "tehlikesiz" bir şekilde kaldı. İşte bu sakin ortamda 527 yılında Iustinianus, Roma İmparatorluğu'nu eski görkemli günlerine döndürme azmiyle imparator oldu. Bir efsane olarak anlatıla gelinen peygamber Süleyman'ın inşa ettiğinden daha büyük⁶ bir tapınak (Aya Sofya Kilisesi) yaptırmasından öte, Iustinianus'un en büyük edimi o güne kadar varlığı bilinen bütün hukuk materyallerini bir araya toplattırıp onlardan bir derleme yapılmasını emrederek kendisi farkında olmasa da Batı'da modern hukukun temelini atmasıdır.⁷

Iustinianus'un hukuk projesinin ardındaki motivasyon sadece hukuki meselelerin çözümünü kolaylaştırmak için mevcut karışıklığı gidermek ve herkesin kolayca anlayabileceği merkezi bir hukuk sistemi yaratmak değildi; o, bilinçli bir şekilde Roma İmparatorluğu'nu ve Roma hukukunu eski görkemine kavuşturmayı kendine şiar edinmişti.⁸ *Corpus Iuris Civilis*, orijinal adıyla *Corpus Iuris Iustiniani*⁹ dört ayrı kitaptan oluşuyordu. Kod (Code)¹⁰, Derleme (*Digesta* veya *Pandectae*)¹¹, Kurumlar¹² (*Institutiones*) ve Eklemeler (*Novellae*).¹³ Kod, daha önce zaten varolan *Theodosian Kodu*'nun güncellenmesi ve çelişkilerin Iustinianus'un imparatorluk kararnameleleri (*Constitutiones Principum*)¹⁴

tabii ki ilerleyen dönemlerde gelişmelere açık olmakla birlikte- Geç Ortaçağ'da kurulduğu ve bu kurulumdan, bugün içinde yaşadığımız kurumlara doğrudan bir bağ kurulabileceği bu makalenin anlatmaya gayret ettiği ikinci bir olgu olarak görülmelidir.

⁶ Peter Stein, **Roman Law in European History**, Cambridge, Cambridge University Press, 2004, s. 33.

⁷ Batının hukuk sistemleri *Civil Law* (Sivil Hukuk ya da Kıta Avrupası Hukuku) ile *Common Law* (Ortak Hukuk ya da Anglo-Sakson Hukuku) arasından Kıta Avrupası Hukuku doğrudan Roma Hukuku'nun devamıyken, Anglo-Sakson hukuk sistemi de hem Katolik kilisesinin etkisi hem de kavramların ihracı yoluyla dolaylı olarak Roma Hukuku'nun etkisinde kalmıştır.

⁸ Stein, **op. cit.**, s. 33.

⁹ Iustinianus derlemesine bir ad vermemişti. Bugün kullandığımız şekliyle *Corpus Iuris Civilis* adı ilk defa 1583 yılında Dionysius Gothofredus'un edisyonunda kullanılmıştı. Bkz.: Adolf Berger, **Encyclopedic Dictionary of Roman Law**, Philadelphia, The American Philosophical Society, 1953, s. 417. Bu çalışma boyunca eserden kısaca "*Corpus*" olarak da bahsedilecektir.

¹⁰ Her ne kadar dilimize yerleşmiş olmasa da kavram kargaşasını önlemek adına kanun kitabı anlamındaki *Code* için "Kod" kelimesini kullanıyorum.

¹¹ *Digesta*, Roma Cumhuriyeti ve İmparatorluğu'nda hukuk otoritesi olan yazarların görüşlerini derlediği kitaplara verilen addır. *Pandactae*, Latince *Digesta* kelimesinin Yunanca karşılığıdır: Berger, **op. cit.**, s. 436

¹² Kelime karşılığı Kurumlar olan *Institutiones* Roma İmparatorluğu'nda yazılan "Hukuka Giriş" ders kitaplarına verilen addır: Berger, **op. cit.**, s. 504.

¹³ *Novellae*, aslında "Yeniler" anlamına geliyor, ancak aşağıda açıklanacağı üzere bunu Eklemeler diye çevirmeyi daha uygun buldum.

¹⁴ Latin dillerinde "anayasa" için kullanılan *constitution* kavramının kökeni olan "*constitutio*" buradan gelir. *Constitutiones Principum* Roma İmparatorluğu'nda imparatorun farklı kararnamelelerinin (*edicta, mandata, rescripta, decreta*) genel adı olarak

tarafından çözülmesiyle oluşan kanun kitabıydı. Derlemenin en önemli kitabı olan *Digesta*, o zamana kadar bilinen bütün büyük Romalı hukukçuların yazılarının derlenip çelişkilerin ayıklanması ve gerekli yerlerde güncellemeler yapılmasıyla hazırlanan "hukuki görüşler antolojisi" idi¹⁵. *Digesta* çalışmasının büyüklüğü, çalışmanın üç yıl sürmesi ve İncil'in bir buçuk katı kalınlığındaki kitabın çalışılmaya başlanan materyalin yirmide biri olmasıyla anlaşılabilir.¹⁶

Corpus'un iki ana kaynağı Kod ve *Digesta* olmasına karşın, bu kitapların bir hukuk öğrencisi için çok karmaşık olması dolayısıyla, Iustinianus dört yüzyıl önce Gaius tarafından yazılmış olan *Institutiones* adlı ders kitabı esas alınarak yeni bir *Institutiones* (Kurumlar) kitabı yazılmasını emreder. Bir ders kitabı olarak kullanılması öngörülmesine rağmen *Institutiones* de Kod ve *Digesta* gibi kanun hükmünde sayılır.¹⁷ Son olarak *Novellae* ise Iustinianus'un Kod'un derlenmesinden sonraki tarihten ölümüne kadar (533-565) yaptığı *constitutio*'larının derlenip *Corpus*'a eklenmesidir. Kod, *Digesta* ve *Institutiones*'in Latince kaleme alınmalarına karşın *Novellae* çoğunlukla Yunanca idi. *Novallae* de *Corpus Iuris Civilis*'i oluşturan diğer üç derlemeyle eşit güçte sayılmıştır.¹⁸

"*Corpus Iuris Civilis* projesi"nin bilinçli bir emperyal çalışma olduğu Iustinianus'un davranışlarından anlaşılır: Her şeyden önce Iustinianus *Corpus*'u *omne corpus iuris* yani "hukukun yekpâre alanı" olarak anar.¹⁹ Projede sadece İmparatorluk döneminden değil, Roma Cumhuriyeti döneminden kalan hukuki materyaller dahi ele alınmıştır ki bu neredeyse 1000 yıl²⁰ kadar geriye giden bir materyal demektir.²¹ Ayrıca bu çalışma çok açık bir modernizasyon hareketidir: Örneğin Iustinianus *Digesta*'yı yürürlüğe sokan *constitutio*'sunda "birçok ve en yüksek öneme sahip şeyler değiştirildi." der²². Bu da demektir ki, sadece çelişkiler giderilerek geçmiş birikimi o güne taşınmamış, Iustinianus yeni hukuk kuralları da yaratmıştır. Merkezileştirme amacına uygun olarak Iustinianus *Corpus*'taki her bir başlığa sadece açıklama, özet ve not yazılabileceğine izin vermiş; herhangi bir polemik, eleştiri ya da ihtilaf yaratıcı yorumları yasaklamıştır.²³ Bunun nedeni ise Iustinianus'a göre *Corpus*'un "olduğu haliyle berrak olması"²⁴, yani metinler açık olduğu için yorumlanmasına ihtiyaç olmamasıdır.

kullanılıyordu. Berger, **op. cit.**, s. 410. (*constitutiones*, *constitutio* kelimesinin çoğul halidir.)

¹⁵ **Ibid**, s. 436; *Digesta*'nın hazırlanma süreci ve yapısıyla ilgili ilgi çekici bir makale için **bkz**: Havva Karagöz, "Digesta'nın Hazırlanma Şekli ve Sistematiği Hakkında Düşünceler" **Belgin Erdoğan'a Armağan**, İstanbul, Der Yayınları, 2011, s. 135-154.

¹⁶ Berger, **op. cit.**, s. 437; Stein, **op. cit.**, s. 33-34

¹⁷ Stein, **op. cit.**, s. 35.

¹⁸ **Ibid**; Berger, **op. cit.**, s. 600.

¹⁹ Berger, **op. cit.**, s. 417.

²⁰ Roma Cumhuriyeti M.Ö 509 ile M.Ö. 27 yılları arasında yaşamıştır. Tabii ki yine de bu kadar geriye giden materyaller hacmen az yer kaplar; yine de 500 yıllık bir materyaller yığını sıkı bir şekilde elden geçirilmiştir. Berger, **op. cit.**, s. 436.

²¹ Stein, **op. cit.**, s. 35.

²² *Tanta 10*, Berger, **op. cit.**, s. 436, 730. *Tanta*, *Digesta*'yı yürürlüğe sokan *constitutio*'nun adıdır. *Tanta*'nın özelliği Iustinianus'un bu *constitutio*'da *Corpus* çalışmasının yukarıda değinilen amaçlarına ilişkin açıklamalar yapmış olmasıdır.

²³ Berger, **op. cit.**, s. 436.

²⁴ Stein, **op. cit.**, s. 35.

Anlatıldığı gibi *Corpus* çalışması derleme temelli olmasına karşın Iustinianus kendisinden evvelki bütün yasama işlemlerini, hukuki görüşleri, mahkeme kararlarını, vs. kanun formuna sokup "kendisine ait kılar": Iustinianus *Digesta*'nın hazırlanması emrini verdiği *Deo Auctore* adlı *constitutio*'da *doğru ifade edilmemiş olanı düzeltenin o metnin orijinal yazarından daha büyük övgü hak ettiğini* söyler.²⁵ Bir o kadar dramatik olarak da *Corpus*'un yürürlüğe girmesiyle artık orijinal kaynaklara referans verilmesini yasaklar.²⁶ Son olarak eklemek gerekir ki, Hıristiyanlık imparatorluğun resmi dini olduğu halde *Corpus Iuris Civilis* tamamen seküler bir metindir.²⁷ Iustinianus Papa'nın İmparator'la eşit otoriteler olduğu iddiasını kabul etmemiş ve kendini hem dünyevi hem ilahi iktidarın yegâne sahibi olarak telakki etmiştir.²⁸

Iustinianus'un, *Corpus Iuris Civilis*'le ilgili görüşleri Ortaçağ'da modern hukukun temelleri atılırken bu çalışmalarını ilk yapanlarca da fazlasıyla ciddiye alınacak ve kabul görecektir. Bütün bunlar, çalışmanın alelade bir kodifikasyon hareketi olmadığını -ki durum salt böyle olsa bile erişilen mertebenin takdir şayan olduğu sanırım su götürmez- merkeziyetçi, emperyal ve yasamacı bir tavır olarak bir hukuki modernizasyon projesi olduğunu gösteriyor. Burada aşırı yorum yapmış olmamak için şu çok önemli ayrımı da yapmak gerekir: Tabii ki her yeni ya da yukarıdaki şartları sağlayan her hukuki düzenlemeye modern diyemeyiz. Öyle olsa Hammurabi kanunlarına da modern demek gerekirdi. Peki, o zaman *Corpus Iuris Civilis*'i ve Roma hukukunu diğerlerinden ayırarak onun modern hukuku kurduğu ısrarı neden?²⁹ İki nedenden: Bir, *Corpus Iuris Civilis* daha önceki hiçbir hukuk sisteminde görülmediği kadar sistematik bir düzenlemedir *ve kurumlar kurmuştur*; iki, ileride örneklerle de anlatılacağı gibi öngördüğü düzen *seküler* bir düzendir.³⁰ Modernite dediğimiz olgu da te-

²⁵ *Deo Auctore* 6, aktaran: Stein, **op. cit.**, s. 35.

²⁶ Stein, **op. cit.**, s. 35.

²⁷ Sadece *Corpus Iuris Civilis* değil, Roma hukuku bütünü en eski dönemlerinden beri sekülerdir. Bunun sebebiyse Roma medeniyetinde var olan *ius* ve *fas* ayrımıdır. *Ius*, neyi düzenlerse düzenlesin, nasıl ortaya çıkarsa çıksın insan kaynaklı ve insan yaratımı hukukken, *fas*, ilahi kaynaklı ahlak kurallarıdır. *Fas* tanrıların izin verdiği, *nefas* tanrıların yasakladığıdır. Berger, **op. cit.**, s. 468 (*Ius* ve *fas* ayrımına dikkatimi çektiği için hocam Yiğit Sayın'a çok teşekkür ederim.)

²⁸ Stein, **op. cit.**, s. 33.

²⁹ Belki şu şerhi düşmeliyiz: Iustinianus *Corpus Iuris Civilis*'le evrensel bir hukuk düzeni kurduğunu düşünüyordu. Zira kendisi *kosmokrator* (dünyanın hükümdarı) olarak Tanrı'nın (*pantokrator*) yeryüzündeki temsilcisiydi. Walter Ullman, **Law and Politics in the Middle Ages: An Introduction to the Sources of Medieval Political Ideas**, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 61. Her ne kadar Ortaçağ, yerel hukuk düzenini getirerek "sorun"u çözsede de (ki pekâlâ evrensel bir modern hukuk düzeninden bahsetmek de mümkündür), genel kabul seküler egemenlik fikrinin moderniteye ait olduğu yönündedir. Ben buna Ortaçağ İtalyan şehir cumhuriyetleri ve Bologna Üniversitesi'nin ünlü hukuk doktoru Azo'nun halk egemenliğini daha XII. yüzyılda formüle etmesi olgularından hareketle katılmasam da bu kapsamlı tartışma bir başka çalışmanın konusu. Konuyla ilgili bilgi için bkz: Quentin Skinner, **Visions of Politics, C. II: Renaissance Virtues**, Cambridge, Cambridge University Press, 2002, s. 10-38. Brian Tierney, **Religion, Law and the Growth of Constitutional Thought**, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 54-59.

³⁰ *Corpus Iuris Civilis*'in sekülerizmi üzerine burada şu söylenebilir: On iki kitaptan oluşan Kod, İmparator Theodosian'ın Hıristiyanlığın İmparatorluğun tek dini olduğunu ilan ettiği düzenlemeyle başlar. Kod'un ilk kitabı dini konuları düzenler, ancak tam da

melde seküler yeninin kurumsallaşmasından başka bir şey değildir. Bunu dedikten sonra kaçınılmaz ikinci soruyu sormak gerekli: Bu modern hukuk neden Roma İmparatorluğu'nda değil de Geç Ortaçağ'da kuruldu? Soruyu yanıtlamak için Umberto Eco'nun şu pasajı çok aydınlatıcıdır:

"Batı dünyasının tüm sorunları Ortaçağ'da ortaya çıkmıştır: Çağdaş diller, tüccar kentleri, kapitalist ekonomi (bankaların, çeklerin, en yüksek faizin yanı sıra), Ortaçağ toplumunun buluşlarıdır. Çağdaş orduların, çağdaş ulusal devlet kavramının (bir seçim kurulu işlevi gören bir Diet [Kurultay] tarafından seçilmiş bir Alman imparatorun bayrağı altında) doğaüstü bir federasyon düşüncesinin, yoksullarla varsıllar arasındaki savaşımın, giderek sapkınlık ya da ideolojik sapma kavramının, hatta aşkı, yakıp yıkan mutsuz bir mutluluk gibi alan çağdaş aşk kavramımızın bile Ortaçağ'da ortaya çıktığına tanık oluyoruz. Bunlara kilise ile devlet arasındaki çatışmayı, işçi sendikalarını (lonca biçiminde de olsa) emeğin teknolojik dönüşümünü de ekleyebiliriz. (...) Yukarıda anılan düşüncelerle gerçekliklerin hiçbiri klasik antikçağda doğmamıştır. Antik Yunan ve Roma'dan temel felsefe kavramlarımızın yanı sıra, belli bir tragedya düşünesi (ama bizim tiyatromuz, bir Ortaçağ örneğine dayalıdır), bir güzellik ideali edindik. Ama onların nasıl kullanılacağını Ortaçağ'dan öğrendik. Tüm çağdaş "dumanı üstünde" sorunlarımızın kökü Ortaçağ'dadır.³¹

Gerçekten de Ortaçağ aydını toplumsal sorunlarını çözerken sadece hukuk alanında değil, birçok yerde Antik Yunan ve Roma medeniyetlerinin ürettiği fikirlere ve kurumlara başvurmuştur. Ancak onun özelliği, bu olguları aynen tekrarlamak değil, bu sofistike antik medeniyetlerin vargalarını kendi özetinde yeniden üretmektir.³²

III. Corpus Juris Civilis tekrar keşfedilmeden önce Ortaçağ'da hukuk algısı

553 yılında Iustinianus kısa bir süreliğine İtalya'yı Bizans hâkimiyeti altına alınca *Corpus Juris Civilis*'in resmi bir kopyasını İtalya'ya gönderdi. Böylece Iustinianus'un *Corpus*'u Batı Avrupa'da yürürlüğe girmiş olsa da hem Avrupa'nın geneline yayılmadı hem de yürürlükte olduğu İtalya'da dahi bu durum çok uzun süremedi. 568'de bir Germen kavmi olan Lombardlar İtalya'yı işgal ettiler ve Bizans İmparatorluğu'nun Batı Avrupa macerası kısa kesildi. Yine de o dönemde çoğunluğun Yunanca konuştuğu Güney İtalya ve Bizans'ın bir piskoposluğunun bulunduğu Ravenna, Bizans İmparatorluğu'yla düzenli iletişim halinde olmaya devam etti. Peter Stein'in aktardığına göre sonuç olarak Iustinianus'un hukuk derlemesi - en önemli kısmı olan *Digesta* tamamen kaybolmuş ise de- parça parça da olsa İtalya'nın belirli bölgelerinde biliniyor ve

bu düzenleme Kilise'yle ilgili konuların Hıristiyanlıktan önceki dönem Antik Roma'dan gelen *ius sacrum* (kutsal hukuk) alanına ait olduğunu, *ius sacrum*'un da Roma kamu hukukunun parçası olduğu ve Roma kamu hukukunun kaynağının da imparator olduğunu söyler. Böylece dini ilgilendiren konularda da Roma İmparatoru tek belirleyicidir. Ullman, **op. cit.**, s. 60-61. İlk modern siyasi kuramlardan sayılan Hobbes'un Leviathan eserinde din mevzusu bulunmaktadır, ve aynı bu mantıkla düzenlenir. Bkz: Thomas Hobbes, **Leviathan**, çev.: Semih Lim, İstanbul, YKY, 2005, s. 341-402.

³¹ Umberto Eco, "Ortaçağ'ı Düşlemek", **Ortaçağ'ı Düşlemek**, Çev.: Şadan Karadeniz, İstanbul, Can Yayınları, 2011, s.134-136.

³² Tierney, **op. cit.**, s. 12.

kullanılıyordu.³³ Avrupa'nın genelinde ise kıtanın yeni sahipleri Germen kavimleri hüküm sürüyordu ve kavim yaşantısına bağlı olarak da yaygın hukuk töre hukukuydu.³⁴

Roma hukuku, bir önceki başlıkta anlatılan *Corpus Iuris Civilis* örneği üzerinden görüldüğü üzere yasamacı bir hukuk düzeni öngörür.³⁵ İmparator *yasa koyucudur*. Hukuk düzeni imparatorun *constituo*'ları üzerinden kurulur. Örneğin *Digesta'yı* oluşturan hukuk otoritelerinin görüşleri veya bir ders kitabı olan *Institutiones*, Iustinianus'un onları kanun hükmünde gören *constituo*larıyla hukuk normu haline gelmişlerdir.

Corpus Iuris Civilis'in kullandığı terminoloji bu hukuk anlayışını çok net bir şekilde ortaya koyar. Roma Hukuku'nda hukuk *lex posita* ve *ius positum* yani "konulmuş yasa" ve "konulmuş hukuk" kavramlarıyla karşılanır.³⁶ Konulmuş (pozitif) ³⁷ hukukun karşıtı ise töre hukukudur (*consuetudo*³⁸, customary law). Töre, Roma hukukunda da hukukun bir kaynağı olarak kabul edili-

³³ Stein, **op. cit.**, s. 40.

³⁴ İngilizce *customary law* için "teamül hukuku", "gelenek hukuku" veya "örf-adet hukuku" yerine "töre hukuku" tabirinin daha doğru bir karşılık olduğunu düşünüyorum. Zira töre kelimesi hem göçebe Orta Asya Türk ve diğer Altay kavimleri tarafından kullanılmış; hem de kavramın yansıtmak istediğini daha çok yakalıyor. Sözcüğün tarihini izlediğimizde de "töre"nin bir hukuk düzenini karşılayabilecek şekilde kullanıldığını görüyoruz. Sevan Nişanyan'ın "Sözlerin Soyağacı" adlı etimoloji sözlüğüne göre kavram ilk kez "törü" şeklinde 735'te Orhun Yazıtlarında kaydedilmiştir. Sözlük, kavramın kökünün "türemek, yaratılmak, düzenlenmek, şekil almak" fiilleriyle eş anlamlı olduğunu söylüyor ve anlamını da "yasa, örf, kanun, nizam" olarak veriyor. Yine aynı sözlüğe göre Türkiye Türkçesinde *töre* kelimesi ilk defa 1500 yılından önce "ayın, âdet, gelenek" anlamlarını karşılayacak şekilde kaydedilmiş. Sevan Nişanyan, **Sözlerin Soyağacı: Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü**, İstanbul, Everest, 2009, s. 632. Kelime Türk Dil Kurumu Sözlüğüne de şu şekilde açıklanmış: "Bir toplulukta benimsenmiş, yerleşmiş davranış ve yaşama biçimlerinin, kuralların, görenek ve geleneklerin, ortaklaşa alışkanlıkların, tutulan yolların bütünü, adet." "Güncel Türkçe Sözlük", **Türk Dil Kurumu**, (Çevrimiçi) http://tdk.org.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5108046ce26038.17510729, 15.01.2013.

³⁵ Tabii ki, burada haliyle yasama-yürütme arasında ayırım olmadığını belirtmek yerinde olur. Yasama-yürütme-yargının ayrı ellerde toplanması gerektiğini öngören Erkler Ayrılığı da modernist değil cumhuriyetçi/ anayasal monarşist bir ayırımdır. Zira modern mutlak monarşik bir yönetimde (hatta kimilerine göre demokratik yönetimlerde de) yasama ile yürütme arasında bir ayırım olması anlamsızdır. Yasama-yürütme ayrılığı bir kralı sınırlayan bir parlamento fikrinde anlamını bulur.

³⁶ Ullman, **op. cit.**, s. 62.

³⁷ İngilizce'de *posita* olarak çevrilmesi gereken "konulmuş kanun" ve "konulmuş hukuk" kavramları XII. yüzyılda hatalı olarak *positivum* (*positive*-pozitif) olarak çevrilmiştir ve günümüzde de böyle kullanılmaktadır: Ullman, **op. cit.**, s. 62.

³⁸ Roma hukukunda genel olarak yazılı olmayan hukuk için kullanılan genel tabir *ius non scriptum*'tur. Kullanılan teknik terimler arasında *consuetudo* dışında *mos* ve *mores* kavramlarıdır. Fakat töre, hukukçular tarafından "hukukun kaynakları arasında göster[il]memiştir ve dolayısıyla da teamül, kanunlar ve hukukçuların *respondum*'u vb. ile aynı kuvvete sahip olarak mütalaa edilmemiştir." Schiller, A. Artur. "Klasik Roma Hukukunda Teamül", Çeviren: Yiğit Sayın. **Belgin Erdoğan'a Armağan**. İstanbul: Der Yayınları, 2011, s. 287.

yordu.³⁹ Örneğin Cicero töre hukukunu, "herkesin iradesince onaylanmış uzun süredir uyulan hukuk" olarak tanımlamıştı.⁴⁰ Ancak hemen söylenmelidir ki, Roma hukukuna göre töre, bir yasama faaliyetince onanmadan bağlayıcı sayılmıyordu.⁴¹ Yine imparator Konstantin'den kalan Kod hükmü töre hukukunun konulmuş (pozitif) yazılı hukuktan aykırı düşmeyeceğini açıkça söylüyordu.⁴² Dolayısıyla imparatorluk dönemi için konuşursak imparatorun iradesi olmadan bağlayıcı bir hukuk normu bulunmadığına göre, son tahlilde imparatorun yasa koyucu karakteri ve hukukun konulmuş yasalar eliyle kurulması bâki kalmaktadır.

Az önce belirtildiği gibi Batı Roma İmparatorluğu yıkıldıktan sonra Ortaçağ Avrupa siyasi alanının baş aktörleri olan Germen kavimleri kırsal topluluklar oldukları için bu döneme töre hukuku hâkimdi.⁴³ Töre hukuku belli geleneklerin ve adetlerin bilinmeyen bir zamandan beri belli bir topluluk tarafından takip edilmesinden ibaret olduğu için bu hukuk bilinçli bir yasa koyucu faaliyetine değil, ilgili topluluğun süregiden zımnî rızasına dayanır.⁴⁴ Dolayısıyla töre hukuku, Roma hukukunun aksine bambaşka bir toplumsal ilişkiler ağının sebebi ve sonucuydu.

Erken Ortaçağ'da, hükümet aygıtının kararnamelelerinin uygulanmasını takip etmekle görevli profesyonel hukukçulara sahip imparatorluk mahkemeleri düzeni kayboldu. Yerine, yerelden gelen ve çekişmeleri toplumsal yaşamı minimal düzeyde sekteye uğratarak çözmeyi amaç edinen serbest kişiler doldurdu. Davalar, önce dava konusuyla ilgili töre kurallarının belirlenmesiyle başlıyordu. Ancak bu töre kuralları bugünkü anlamda davaya direkt uygulanmıyor, yalnızca uyumsuzluğun çözümünü için bir arka plan oluşturuyordu. Uyumsuzluklar da çoğunlukla bu arka planı mihenk taşı alan bir uzlaşma ile çözülmüyordu. Uzlaşma olmadığında, mahkeme bir "kanıt metodu"na karar veriyordu ve çoğunlukla "Tanrı'nın hükmü"ne kalan bu (düello, "yemin yardımcıları", vs) metoda göre dava sonuçlanıyordu. Dava hükmünün uygulanması ise son keredede topluluktan dışlanma, hukuk-dışı ilan edilme vs. gibi topluluk baskısı vesilesiyle garanti altına alıyordu.⁴⁵

Dolayısıyla Ortaçağ insanı resmen öyle olsa bile yasama kudretine sahip bir krallığın ya da imparatorluğun tebaası olmaktan ziyade, benzer etnik köken ve örf-adetleri haiz bir topluluğun parçası olarak tahayyül ediyor ve duyumsuyordu kendini.⁴⁶ Topluluğun üyelerinin arasındaki uyumsuzlukları çözmekle sınırlı -ve yeterli- bir hukuk, haliyle yasama yoluyla bilinçli bir şekilde yaratılan ve yorumla dahi olsa eldeki olaya birebir uygulanacak bir yasalar manzumesi değil; uzun sürelerce birlikte yaşamaktan mütevellit oluşturulmuş, hatta oluşagelmiş, bir başvuru rehberi niteliğindeki ilkeler ve kurallar bütünüdür. Bir başka deyişle, Ortaçağ insanı, hukuku hükümdarın emirlerinden ziyade

³⁹ Törenin, Roma hukukunun son evresi post-klasik döneme kadar çok sınırlı bir yer tuttuğu ve *teamül hukuku* (töre hukuku) ve *hukuki teamül* arasındaki fark için **bkz:** Schiller, **op. cit.**, 285-297.

⁴⁰ Cicero, De Inventione (2.22.67) 'den aktaran Berger, **op. cit.**, s. 411.

⁴¹ **Ibid.**

⁴² Ullman, **op. cit.**, s. 63

⁴³ Ullman, **op. cit.**, s. 193.

⁴⁴ **Ibid.**

⁴⁵ **Ibid.**

⁴⁶ **Ibid.**

ortak toplumsal yaşamın mahsulü olarak görmekte ve algılamaktaydı.⁴⁷ Dolayısıyla, Erken Ortaçağ'ın hukuk laboratuvarları krallar ve *yasama* değil, mistik bir siyasal bütün olarak topluluk, *topluluk pratiği* ve o topluluğun üyelerinin oluşturduğu mahkemeler, yani *yargı* idi.

Yine de VI. yüzyıldan itibaren Germen kavimleri göç ettikleri topraklarda yerleşik düzene geçtikten sonra hukuki istikrar gereğince yazısız töre hukuklarını kodifiye etme işine giriştiler.⁴⁸ Ancak bu kodifikasyon hareketi esasen töre hukukundan bir vazgeçiş anlamına gelmiyordu; kodifikasyonun etkisi hukuk normlarının daha kolay bulunabilir olmasına yarıyordu. Sonuçta hukuk düzeni yine *koyulan* kurallardan oluşan bir düzen değil, *kendiliğinden oluşagelen, bulunan* kurallardan oluşan bir hukuk düzeniydi.⁴⁹ VIII. yüzyıla gelindiğinde Roma İmparatorluğu'nun evrensel yasa düşüncesi gerilemiş, yerini her kavmin kendi bölgesiyle sınırlanmış yerel hukuk düzenleri almıştı.⁵⁰

Hukukun yerelleşmesi olgusuna rağmen daha sürecin başından beri bu yeni yerleşik kavimlerin kurulum aşamasındaki krallıklarının Roma medeniyetinin mirasına hayranlıkla baktıklarını ve onu taklit etmeye çalıştıklarını söylemek kaçınılmazdır.⁵¹ Bunun ilk örneği, aslında şaşırtıcı biçimde "kavim kodlarının"⁵² yazıya Latince geçirilmesidir. Gerçekten de bütün kavimler içinde yalnızca Anglo-Saksonlar kodlarını ilk önce yerel dilde yazmışlar, hatta onlar da kısa zamanda Latin kültürünün etkisi altına girip Latince'ye dönmüşlerdir.⁵³ Buradaki temel problem ise kadim Germen törelerini tam karşılayacak Latince terim bulmanın mümkün olmaması hususudur. Ancak buna rağmen bu krallıkların Roma hukukbilimini⁵⁴ taklit etme arzularının baskınlığı onları hukukun Latin dilinde yazıya geçirilmesi gerektiğini düşündürmüştür. Bu da aslında töre hukukunun en önemli esası olan halkla bağını sekteye uğratıyordu. Gerçekten de mahkemelerdeki uygulayıcılar Roma hukuku konusunda donanımlı olmadıkları için Latince yazılmış metinleri yerel dillere tekrar çeviri-

⁴⁷ Tierney, *op. cit.*, s. 13.

⁴⁸ Ullman, *op. cit.*, s. 193.

⁴⁹ *Ibid.*

⁵⁰ Jacqueline Russ, **Avrupa Düşüncesinin Serüveni: Antik Çağlardan Günümüze Batı Düşüncesi**, çev.: Özcan Doğan, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2011, s. 71

⁵¹ "M.S. 414 Senesinde Alaricus'un yerine Germen kralı olan kayınbiraderi Athaulf'a atfen şu sözler söylenmektedir: Evvela, Romalıların isimlerini bile silerek Roma İmparatorluğunu bir Goth İmparatorluğu haline getirmeyi çok arzu ettim. Romania denen şeyi Gothia yapacaktım: Athaulf, Caesar Augustus'un yerine geçecekti. Fakat, uzun bir tecrübe bana gösterdi ki hudut bilmeyen barbarlık, kanunlarla (hukukla) uyusamaz. Halbuki kanunsuz devlet (respublica) olmaz. Onun için Roma ismini Gothların kuvveti sayesinde, tamamlığı içinde, yeniden tesis etmek suretiyle tarihe geçeceğimi ümit ediyorum." Ziya Umur, **Türk Hukuk Tarihi Dersleri**, İstanbul, Beta, 1993, s. 83. (Bu mükemmel örneğe dikkatimi çeken hocam Yiğit Sayın'a tekrar çok teşekkür ederim.)

⁵² Bunlara literatürde "*barbarian codes*", yani "barbar kodları" deniyor. Fakat, kavmi, ulus öncesi bilinç hali olarak kabul edersek, bunlara kavim kodları demek daha anlamlı olabilir.

⁵³ Ullman, *op. cit.*, s. 194.

⁵⁴ Burada da makalenin genelinde olduğu gibi hukukbilim kavramını *iurisprudentia/ jurisprudence* karşılığı olarak kullanıyorum. Roma'da sistematik bir hukuk düzeni ve öğretimi tabii ki mevcuttu ve böyle bir sistematikten yoksun Germen kavimlerinin yerleşik düzende istikrarı sağlamak için bakacağı yer pek tabii ki Roma İmparatorluğu'dur. Ancak ilerideki sayfalarda görüleceği üzere bu çağda bir bilim olarak hukuk Ortaçağ Avrupası'nda XII. yüzyılda İtalya'da kurulacaktır.

yorlar, bu çifte çeviri de orijinal anlamın tahrif olmasına yol açıyordu.⁵⁵ Roma medeniyetine duyulan hayranlığın ve Roma hukuk bilimini taklit etme arzusunun bir diğer örneği de yerleşik hayatla birlikte artık krallıklara dönmüş olan Germen kavimlerinin krallarının da bu kodifikasyon sürecinde kendi krallık iradelerini törelerin yazıya geçirilmesi sırasında deyimini yerindeyse kıydan köşeden metinlere işletmeleriydi. Nihayetinde, yazma eylemini gerçekleştiren krala bağlı görevlilerdi.⁵⁶ Bu ve benzeri sebepler zamanla töre hukukunun saf halinin kaybolmasına ve ilgili kodların töre hukuku ile yasama yoluyla konulmuş hukukun bir karışımı haline gelmesine yol açmıştır.⁵⁷

Bahsedilen kavim kodlarından biri de Kuzey İtalya'da yerleşik Lombardların 643 yıllı hukuk kodu *Leges Langobardorum*'dur. Değnilmesi gereken, Lombard kralı Rothari'nin kodifikasyon hareketinin amacını açıkça atalarının kadim yasaları yazılı olmadığı için onları yazıya geçirmek olduğunu açıklaması ve töre hukukunun ruhuna uygun olarak kodu ancak danışma alarak ve ordu ile başlıca yargıçlarla müzakere ederek yürürlüğe soktuğunu açıklamasıdır.⁵⁸ Kodun töre hukukuna uygun olarak toplumdaki farklı erklerin onaylarıyla çıkması, kodun Roma hukuku etkilerinin güçlü izlerini barındırmasına karşın bu etkinin esasa sirayet etmemesini sağlamış; kodun Germen karakterinin etkilenmediği gözlenmiştir.⁵⁹ Ancak VIII. yüzyıla gelindiğinde kralın farklı kesimlere başvurmadan tek başına yasa çıkarmaya başlaması ve söyleminde kendisini halktan ayırması⁶⁰ Roma hukukunun ağırlığını süregelen bir şekilde arttırdığını göstermektedir.

Yine de bu dönemki Germen kodlarının en ünlüsü ve hukuk tekniği bakımından en ileri olanı bugünkü İspanya topraklarında yerleşik olan Vizigotların VII. yüzyılda yazılan hukuk kodları *Leges Visigothorum*'dur. Kodun nihai metnine bakıldığında görülen hukuki tutarlılık ve olgunluk ile hükümetle ilgili kesin düzenlemeler çok yüksek bir Roma hukuku etkisi göstermektedir.⁶¹ Bununla birlikte kodda bulunan "hukuk, topluluğun bütününün ruhudur"⁶² hükmü töre hukuku anlayışının da kaybolmaktan uzak olduğuna dalalettir. Hatta Walter Ullman'ın aktardığına göre *Leges Visigothorum*'un ulaştığı Roma'dan gelen hukuki sistematik ve kurumlar ile Germen törelerinin karışımı hali Ortaçağ kodları için bir model olabilecek nitelikteydi, meğer ki İslam kuvvetleri 711'de Vizigot topraklarını fethetmeseydi.⁶³ Ancak şunu belirtmek Ortaçağ'daki hukuk algısını kavrayabilmek için hayati: VI. ve VII. yüzyılda Germen kodları, (hukuk tekniği en üstün olan *Leges Visigothorum* dâhil) *Corpus Iuris Civilis*'le karşılaştırılmayacak kadar basit bir hukuk düzeni kurmalarına rağmen, bu halde bile onlara başvuranların anlayış kapasitesinin ötesinde yer alıyorlardı.⁶⁴Paul Vinogradoff'a göre bu kodların Roma hukukunun "en iyi mirasın-

⁵⁵ Ullman, **op. cit.**, 194.

⁵⁶ **Ibid.**, s. 195.

⁵⁷ **Ibid.**

⁵⁸ **Ibid.**, s. 196.

⁵⁹ **Ibid.**

⁶⁰ **Ibid.**, s. 196-197.

⁶¹ **Ibid.**, s. 195.

⁶² *Leges Visigothorum*, I, 2, 2; aktaran: Ullman, **op. cit.**, s. 195.

⁶³ Ullman, **op. cit.**, s. 195.

⁶⁴ Stein, **op. cit.**, s. 38.

dan vazgeçilmesi olgusu, kültür düzeyindeki büyük gerileme bakımından çok şey ifade etmektedir.”⁶⁵

Bu iki Germen kavminin kodlarından kısaca bahsetmenin bir muradı daha var: Lombardların Roma medeniyetinin kalbine çok yakın topraklarda yaşamalarına karşın (Kuzey İtalya), Vizigotlar, Roma hukuk tekniğini çok daha mükemmel bir şekilde adapte edebilmişlerdir. Bunun nedeni ise kendini Roma medeniyetinin ve hukukunun bir başka (hatta belki de en birincil) mirasçısı addeden Roma kilisesidir. Bir başka Germen kavmi olan Frankların şu sözünde hiç abartı yoktur: *Ecclesia vivit lege romana*, yani "Kilise Roma hukukuyla yaşar."⁶⁶ Vizigot kodunun Roma hukuk tekniği azımsanmayacak ölçüde Seviya ve Toledo başpiskoposluklarından geliyordu.⁶⁷ Zira Roma hukukunun kaynağı artık Roma hukukuyla yaşayan kilise olmuştu.⁶⁸ Kilise, aynı zamanda XI. yüzyılın sonunda bayrağı Bologna Üniversitesi'ne devredene kadar Roma hukukunun esas koruyucusu olacaktı. Kilise gerçekten de Roma hukuk metinlerini kullanarak kendi spesifik hukukunu oluşturmakla kalmadı⁶⁹ ("kanon⁷⁰ hukuku")⁷¹, Roma hukukunu Hıristiyanlaşan Avrupa'ya kendi görevleriyle birlikte ihraç da etti. Gerçekten de Kilise kurumsallaştıkça ve karşılaştığı problemler büyüdükçe Roma hukukuna referansların arttığı da gözlemlenmiştir.⁷² Bu olguyla koşut olarak Germen kavimlerinin kodlarına bakıldığında giderek artan dini söylem de göz ardı edilemez.⁷³

Burada hatalı bir ezbere düşmemek için şu hatırlatma yapılmalı: Önceden de belirtildiği gibi *Corpus Iuris Civilis* de Tanrı'ya, Hıristiyan üçlemesine atıf yapıyor ve devletin dininin Hıristiyanlık olduğunu söylüyordu, fakat güçlü merkezi siyasi iktidarın varlığı dini konuları dahi seküler imparatorluk hukuku içinde düzenliyordu. Batı Roma İmparatorluğu yıkıldıktan sonra oluşan merkezi iktidar boşluğunun Avrupa'da bunu tersine çevirdiği görülüyor: Artık Ortaçağ Kilisesi siyasi iktidarı haizdir ve ruhani-seküler mücadelesi Ortaçağ'a damgasını vuracak⁷⁴ ve ancak bu ruhani alanın seküler alanca absorbe edil-

⁶⁵ Paul Vinogradoff, **Ortaçağ Avrupasında Roma Hukuku**, yay. Haz.: Mehmet Tevfik Özcan, çev.: Ferhat Düzgören, Sevtap Metin & diğerleri, İstanbul, Göçebe Yayınları, 1997, s. 27-28.

⁶⁶ Stein, **op. cit.**, s. 40; William Rattigan, "Bartolus (1313-1357 A.D.)". **Journal of the Society of Comparative Legislation**, V, 2 (1904), s.232

⁶⁷ Ullman, **op. cit.**, s. 195.

⁶⁸ Ortaçağ krallarının danışmanlarının büyük bir kısmının aynı zamanda din adamı olması tabii ki bir tesadüf olarak düşünülemez. Bkz: Tierney, **op. cit.**, s. 10

⁶⁹ Erken örneklerden biri *Lex Romana canonice compta*'dır.: Stein, **op. cit.**, s. 40.

⁷⁰ J. M. Kelly'e göre Latince *canones* kelimesi, Yunanca *kanon*'dan gelir, ve "kural" demektir. J. M. Kelly, **A Short History of Western Legal Theory**, Oxford, Clarendon Press, 1993, s. 123. Nişanyan'ın etimolojik sözlüğüne göre de Türkçe'ye Arapça'dan gelen *kanun* kelimesinin orijini bahsedilen Yunanca *kanon* kelimesidir. Nişanyan, **op. cit.**, s. 297.

⁷¹ Kanon hukuku, Katolik Kilisesi'nin hukuk sisteminin adıdır. Kanon hukuku, sivil hukukun aksine dini yetki alanında Kilise mahkemelerince doğrudan uygulanıyordu. Dini yetki alanının (ecclesiastical jurisdiction) sınırları çokça tartışmalı ve ülkeden ülkeye değişken bir nitelikteydi. Stein, **op. cit.**, s. 50.

⁷² **Ibid**, s. 40.

⁷³ Ullman, **op. cit.**, s. 198.

⁷⁴ Papa Gregorius (540-604) *plenitudo potesta*'nın (yani mutlak gücün) yalnızca Tanrı'ya özgü olduğunu, dünyevi alanda iktidarın ikiye ayrıldığını, *auctoritas*'ın papaya,

mesi ile (yok edilmesi değil) modern hukuki-siyasi sistem kurulacaktır. Ancak dikkat edilmesi gereken yer tam da burasıdır; zira bahsedilen ruhani-seküler mücadelesi bugün anlamaya gayret (yahut inat) ettiğimiz gibi salt bir karşıtlar mücadelesi değildir. Bu, başlı başına Kilise'nin Roma hukukuyla yaşadığı deyişinden, dinle birlikte (otomatikman) Roma hukukunun ihraç edilmesinden bile bellidir; örneğin İngiltere gibi Roma medeniyetinden ve o medeniyetin hukukundan hiç iz kalmamış bir yerde bile Tarsuslu Theodore'un Canterbury manastır okulunda Roma hukuku anlattığı biliniyor.⁷⁵Hıristiyanlığın İngiltere'de yayılmaya başladığı VII. yüzyılda Kilise tarafından görevlendirilmiş bir din adamının öğrettiği Roma hukukuna *seküler bir hukuk* olduğu ve *hıristiyan karaktere sahip olmadığı* için bir başka din adamının karşı çıktığını görüyoruz.⁷⁶ Gerçek olan şu ki, Kilise hukukunun birçok kurumu seküler hukuktan, seküler siyasi rejimin birçok kurumu dini kavramlardan türemiştir.⁷⁷

IV. XII. yüzyıl başlarken Avrupa'ya genel bir bakış

Genel olarak 476 yılında Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından 1492 yılında Amerika'nın Colombus tarafından keşfine kadarki⁷⁸ 1000 yıllık döneme adını veren Ortaçağ en azından iki tarihsel dönemi⁷⁹ belirtir: Erken Ortaçağ

potestas'ın da krala ait olduğunu belirtiyor; dünyevi iktidarın ilahi iktidar tarafından kurulduğunu söylüyordu. Bu dünya Tanrı buyruğuyla şekillenir ve Tanrı'nın otoritesi altında anlam kazanır. Gregorius'tan sonra bu fikir Ortaçağ'da yerleşmiştir. Bkz: Russ, **op. cit.**, s. 92-93. Pek tabii ki Kilise'nin iktidarı olarak ortaya koyduğu *auuctoritas* da *potestas* da aslen seküler Antik Roma hukukunun ta cumhuriyet devrinden beri kullanımında olan seküler kavramlarıydı. Örneğin ilk Roma İmparatoru Augustus'un otobiyografisinden ("*Res Gestae divi Augusti*") şu sözler bu iki kavramı birarada kullanılır ve tam anlamlarını iyi bir şekilde veririr: "*Auctoritate praestitit*"de herkesten üstündüm, fakat magistratlıkta mevkidaşlarımdan daha fazla *potestas*'ım yoktu." Burada *auuctoritas* kişisel otorite, ahlaki ve sosyal etkililik iken, *potestas* hukuki-siyasi güç anlamına geliyor. Berger, **op. cit.**, s. 369.

⁷⁵ Bu etki sadece Roma hukukunun anlatılması, tanıtılması değil; bilfiil Kilise kanalıyla ülkeye hukuk normu olarak girmesidir. Vinogradoff'un şu satırları olası şüpheleri gidercektir.: "Roma tesirinden en az etkilenen İngiltere dahi, bu konuda istisna teşkil etmemektedir. Topluluğun halkının [folk-right] uygulanmasından muaf tutulan özel mülkiyet bahşetmeyi inşa eden eski İngiliz Kitapları, büyük ölçüde krallarla birleşen Kilise tarafından yürürlüğe sokulan dıştan getirilmiş bir Romalılaştırma'yı göstermektedir. Bu kitapların en önemli gayesi; İngiltere'de araziye tasarruf hakkının barbarlara özgü bir biçimini gösteren kabilesel gelenekle sınırlanmış arazi sahipliğinin yerine, Roma Hukuku tarafından tanınana benzer bir mülkiyet biçimi koymaktı." Vinogradoff, **op. cit.**, s. 38.

⁷⁶ Stein, **op. cit.**, s. 40-41.

⁷⁷ Bkz:**d.n. 72**; Ayrıca: "Modern devlet kuramının bütün önemli kavramları, dünyevileştirilmiş ilahiyat kavramlarıdır." Carl Schmitt, **Siyasi İlahiyat: Egemenlik Kuramı Üzerine Dört Bölüm**, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2002, s.42. Bu ilahiyat kavramlarının hepsi değilse bile büyük çoğunluğunun kendilerinin de aslında ilahileştirilmiş dünyevi Roma hukuku kavramları olduğunu söylersek artık kafa karıştırmış olmayız sanırım.

⁷⁸ Literatürde Ortaçağ'ın sonunun "Protestan Reformasyonu" ve ona karşı gelişen Katolik "Karşı-Reformasyon" (Counter-Reformation) olması gerektiği de iddia edilmiştir. Buna göre Ortaçağ XVI. yüzyılı da tamamen kapsayacaktır. Bkz: Kelly, **op. cit.**, s. 159, d.n. 1.

⁷⁹ 2'den daha fazla ayırım yapmak da mümkün, örneğin burada kabul edilen ayırmadan farklı olarak ünlü hukuk tarihçisi J. M. Kelly, "Erken Ortaçağ", "Yüksek Ortaçağ" ve

olarak adlandırılabilir başlangıçtan 1000 yıllarına kadar olan bir bunalım ve yozlaşma dönemi⁸⁰ ile XI. yüzyıldan Modern Çağ adını verdiğimiz döneme kadar giden Geç Ortaçağ dönemi.⁸¹ Geç Ortaçağ dönemi tam anlamıyla kurucu bir dönemdir. Nasıl ki, medeniyet, tarihin derinliklerinde Afrika'dan "Bereketli Hilal"⁸² topraklarına göç eden atalarımızın buğday başta olmak üzere tahılları ekmesiyle başladıysa, Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla başlayan Batı'daki teknolojik gerileme ve kırsal bölgelerin yoksullaşmasıyla bağdaşık dramatik nüfus azalması 1000 yılının ardından fasulye, mercimek ve besi değeri yüksek diğer baklagillerin yetiştirilmeye başlanmasıyla tersine dönmüş,⁸³ Batı dünyası için adeta yeni bir başlangıç olmuştur. Hatta o kadar ki, Umberto Eco'ya göre baklagillerin yetiştirilmesi sözkonusu olmasaydı "Avrupa, bünyesinin güçsüzlüğünden ölüp giderdi."⁸⁴ Geç Ortaçağ ile Erken Ortaçağ'ı birbirinden ayıran bu yeniden kuruluşun etkileri, XII. yüzyıla gelindiğinde Avrupa'nın genelinde önce sosyoekonomik alanda gözlemlenmeye başladı. Feodal ve sınıflı yapısını sürdüren Avrupa'da şehirlerin büyümesi, Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra gerileyen kentleşmenin tekrar yükselişe geçmesi,⁸⁵ ticaretin gelişmesi gibi sosyoekonomik olgular da sosyokültürel ve politik gelişmelere sebebiyet verdi. İnsan ilişkilerinin her alanında görülen bu yeniden kurulum XII. yüzyılın başı başına bir *Rönesans* olarak adlandırılmasına yol açmıştır.⁸⁶ Kentleşme, Ortaçağ entelektüelini doğurmuş⁸⁷, ticaretin gelişmesi doğuyla etkileşimi arttırmış, ipek, baharat gibi lüks ürünlerin yanısıra elyazması eserler de Avrupa'da görülmeye başlanmıştır. Ulaşılan seviye, mantık, diyalektik, akılcılık gibi düşünce metodlarının yayılmasını sağlamış, üniversiteler bu zamanda kurulmuştur.⁸⁸

Avrupa'nın genelindeki bu gelişmelerden de önce, XI. yüzyıl sonlarında, İtalya'da dönemin siyasi yapısıyla hiç uyuşmayan çok daha ileri gelişmeler yaşanmaktaydı. Tarihi olarak *Regnum Italicum* adıyla Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun parçası olan bu topraklardaki şehirler, imparatorluk ve papalık hükümlerini yok sayarak siyasal yönetimi üzerlerine aldılar. Hukuken Roma-Germen İmparatoru'nun hükümrانlık alanı olan bu şehirler kendi *consullerini* seçip onları yüksek yönetim yetkisiyle donattılar ve böylece *de facto* bağımsız-

"Rönesans ve Reformasyon" diye 3'e ayırıyor: Bkz: J. M. Kelly, **A Short History of Western Legal Theory**, Oxford, Clarendon Press, 1993.

⁸⁰ Karanlık çağlar tabiri Erken Ortaçağ'a denk düşer: Kelly, **op. cit.**, s. 79.

⁸¹ Umberto Eco, "Ortaçağ'da Yaşamak", **Ortaçağ'ı Düşlemek**, Çev.: Şadan Karadeniz, İstanbul, Can Yayınları, 2011, s. 147.

⁸² Arkeologların ve tarihçilerin Fırat ve Dicle ırmakları etrafındaki bereketli ve ekilebilir alana verdikleri ad.

⁸³ Eco, "Ortaçağ'da Yaşamak", s. 153

⁸⁴ **Ibid.**

⁸⁵ Russ, **op. cit.**, s. 69.

⁸⁶ **Ibid.**, s. 71-73.

⁸⁷ " (...) Böylece yeni bir insan modeli ortaya çıkar: *Entelektüel*, yani mesleği düşünmek ve düşündüklerini öğretmek olan kişi. XII. Yüzyıldaki kent okullarında boy gösterir ve üniversitelerde giderek çoğalır. Yunan Antikitesindeki sofistlerin (uzak) kardeşi böylece doğar. (...) Avrupa ruhu bundan bütünüyle etkilenir. Abelard, XIV. yüzyılın önemli entelektüellerinden Ockhamlı William, İtalya'daki üniversiteler, aklın hizmetinde olan Ortaçağ'ı entelektüellerden bazılarıdır." Russ, **op. cit.**, s. 73.

⁸⁸ **Ibid.**, s. 71-82.

lıklarını ilan ettiler.⁸⁹ Tarihin kaydettiği ilk örnek 1085 yılında Pisa'da gerçekleşikten sonra, 1100'e kadar Milano, Cenova ve Arezzo, 1140'lara kadar da Bologna, Padova, Floransa, Lucca, Siena ve diğer şehirler bu ilk örneği takip etmiş oldu.⁹⁰ XII. Yüzyılın ikinci yarısında ise bu *consules* yerlerini, çoğunluk oyuyla seçilen ve *podesta* adı verilen görevlinin başkanlığındaki hükümet kurullarına bıraktı. Nihayetinde XIII. yüzyılın başlarında Kuzey İtalya'nın birçok yerinde şehir cumhuriyetleri⁹¹ kurulmuş ve hatta bu cumhuriyetlerin özyönetim ve seçim kurumları "anayasalarınca"⁹² garanti altına alınmıştı.⁹³ Peki, monarşik yönetimin *bir yönetim şekli* değil, düşünülebilen *tek yönetim şekli*⁹⁴ olduğu bir dönemde İtalyan şehir cumhuriyetleri, şehirlerinin yönetimini seçimle gelen, kısıtlı süreyle iş başında olan, şehre karşı sorumlu maaşlı memurlar⁹⁵ eliyle nasıl düzenleyebilmişlerdir? Bu "anomali" XII. yüzyıl Alman tarihçisi Freisingli Otto'nun İtalya'ya dair gözlemleriyle açıklanabilir.

Quentin Skinner'ın aktardığına göre Otto, İtalyan toplumunda iki tuhaf-lık not ediyor. Bunlardan özellikle birincisi, anomalinin açıklanmasında bir fikir verebilir. Bu da, Otto'ya göre İtalyan toplumunun feodal karakterinin son bulması gözlemdir. Neredeyse bütün bölge şehirler olarak örgütlenmişti (yani köyler ve doğal olarak köylüler ve köy tipi üretim yok) ve şehrinin otoritesini kabul etmeyen herhangi bir soylu ya da büyük adam neredeyse bulunmamaktaydı.⁹⁶ Sınıfsal farklılığın görece az olduğu ve örgütlenme ve üretim şeklinin şehir üzerine kurulduğu bir yapının siyasal örgütlenmesini de şehir değerleri üzerinden kurması mantıksal bir çıkarım gibi görünüyor. Bu arada Otto'yu daha da şaşırtan ikinci tuhaflık ise yukarıda açıkladığı gibi irsi monarşinin tek yönetim şekli olduğu kabulüne karşın bu toplumların taban tabana zıt bir siyasi yaşam formu oluşturmalarıydı. Otto'nun notlarına göre, bu insanlar öz-

⁸⁹ Skinner, **Visions of Politics**, s. 10.

⁹⁰ **Ibid.**

⁹¹ Şehir-devleti yerine şehir cumhuriyeti tabirini tercih ediyorum. Zira devlet, XVI. yüzyılda ortaya çıkmış modern bir konseptken, cumhuriyet bir yönetim şekli olarak Antik Yunan'dan beri varolagelmıştır. Ayrıca bu ülkelerin ayırt edici özellikleri de cumhuriyet oluşlarıdır. Yeri gelmişken, cumhuriyet teriminin modern literatürde "irsi olmayan yönetim şekli" olarak karşılanmasının içi boşaltılmış bir indirgeme olduğu da belirtilmeli. Latince *res publica*'dan (kamuya ait) gelen bu kavram basitçe "siyasi yönetimin kamuya ait olduğu yönetim şekli" diye tanımlanabilir.

⁹² Anayasa kavramı da çoğunlukla devletin kurucu belgesi olarak algılanmaktadır. Bunun da tıpkı "cumhuriyet" kavramında olduğu gibi hatalı bir indirgeme olduğu söylenmelidir. Yukarıda farklı bir amaçla değinildiği gibi *constitution* Roma İmparatorluğu zamanından beri "kurucu işlem" anlamında kullanılmıştır. Bkz: **d. n. 12**. Bu kavramı daha sonra Ortaçağ'da Katolik Kilisesi de benzer anlamda kullanacaktır. Bkz: Bertil Emrah Oder, **Avrupa Birliğinde Anayasa ve Anayasacılık**, İstanbul, Anahtar Kitaplar Yayinevi, 2004, s. 27-28. [Yeri gelmişken Katolik Kilisesi'nin ve kanon hukukunun anayasal düşünceye katkısı için bkz: Brian Tierney, **Religion, Law and the Growth of Constitutional Thought**]. *Constitution* kavramının kelime anlamı kurmak, örgütlemek anlamındadır ve bir hukuk terimi olarak "siyasi yapının [bu siyasi yapı günümüz için devlettir.] temel örgütlenmesi" olarak anlaşılmalıdır. Dolayısıyla anayasa kavramı ilgili belge olmakla birlikte ondan da öte bir sistemi tarif eder.

⁹³ Skinner, **Visions of Politics**, s. 10.

⁹⁴ **Ibid.**

⁹⁵ **Ibid.**, s. 11

⁹⁶ Quentin Skinner, **The Foundations of Modern Political Thought, C I: Renaissance**, Cambridge, Cambridge University Press, 1978, s. 3.

gürlüğe o kadar arzulu olmuşlar ki, kendilerini hükümdarlar yerine, iktidar hırsını kontrol altına almak ve halkın özgürlüğünü sağlamak için neredeyse her yıl değiştirdikleri *consuller* tarafından yönetilen bağımsız cumhuriyetlere çevirmişlerdi.⁹⁷

Avrupa'da görülen ekonomik büyüme, sosyal kompleksleşme ve siyasi örgütlenmelerin türce ve sayıca fazlalaşması (imparatorluk, krallık, cumhuriyet, papalık) hukuki ve idari alanda da uzmanlaşma ve büyüme ihtiyacı doğurdu. Bu derinleşen ihtiyaçlar da derinleşen çalışmalara ve hem bu çalışmalarını yapabilecek hem de yeni kadroları doldurabilecek kişilere ihtiyaç duyuyordu.⁹⁸ İşte üniversite kurumu Avrupa'da görülen gelişmelerle doğan bu ihtiyacın hem sonucu hem başlangıcıydı.

XI. yüzyıl sonunda önce İtalya'da daha sonra Avrupa'nın genelinde başlayan sosyoekonomik ve siyasi dönüşümün en önemli ilk yansımalarından biri İtalyan şehir cumhuriyetleri deneyimiye, bu dönüşümün düşünsel alandaki ilk meyvesi kuşkusuz ki üniversitenin kurulmasıdır. Bunun başlıca iki nedeni var: Bir, Geç Ortaçağ'ın modern siyasi-hukuki düşünceyi kurmasındaki temel etmenler olan skolastik düşünce, sivil hukuk⁹⁹ ve hümanist çalışmalar üniversite deneyimiyle birlikte doğan (veya tam olarak kurulan), kavramsallaşan ve sistemleşen çalışmalardı. İkinci olarak da -tabii ilkiyle bağlantılı bir şekilde-

⁹⁷ Skinner, **The Foundations of Modern Political Thought**, s. 3.

⁹⁸ James Hankins, "Humanism, Scholasticism, and Renaissance Philosophy," **The Cambridge Companion to Renaissance Philosophy**, Ed. James Hankins, Cambridge, Cambridge University Press, 2007, s. 33.

⁹⁹ Latince'de "*ius civile*", İngilizce'de "*civil law*" olarak adlandırılan kavram dönem dönem (ve hatta aynı zaman dilimi içerisinde de) farklı anlamlar ifade etmiştir. Ünlü Romalı hukukçu Papian'a göre "*ius civile* kanunlar, plebisitler (plebler, yani özgür Romalılar bütününcü yapılan hukuki işlemler), senatonun kararnameleleri (decree), imparatorun yasama işlemleri (enactment) ve hukukçuların otoritelerinden meydana gelen hukuktur." (Digesta 1.1.7) Etimolojik olarak *ius civile* verili bir *civitas*ın (= *civitas*, *yurttaşlardan oluşan her türlü siyasi birime verilen adder.*) veya onun yurttaşlarının hukukunu ifade eder; Roma hukukunda bu *ius civile proprium Romanorum*'dur. Cumhuriyet dönemi hukukçularına göre, *ius civile*, yurttaşların karşılıklı ilişkilerinde uygulanan hukuk demek olduğundan özel hukuk anlamına gelir. Dolayısıyla *ius civile* hakkında yazılan en erken eserler neredeyse tamamen özel hukukla ilgilendirirler. Daha dar anlamda hukukun hukuk konusunda bilgin kişiler tarafından yorumlanmasına *proprium ius civile* (ana sivil hukuk, *ius civile proper*) deniyordu. Bkz: Berger, **op. cit.**, s. 527.

Bugün bir hukuk sistemi olarak Sivil Hukuk, Kıta Avrupası Hukuk sisteminin diğer adıdır. Özel hukukun temel alt dalı olarak da "*medeni hukuk*" şeklinde Türkçe'ye çevrilmiştir. Gerçekten de "medeni" ile "sivil" kelimeleri eşanlamlı olmasına karşın, *bu makede hep sivil hukuk kullanımı tercih edilmiştir*. Bunun dört temel sebebi var: Birincisi, *Corpus Iuris Civilis* sadece özel hukuk kuralları içermiyordu, ayrıca kurduğu hukuki-siyasi kurumlar ve düzenlemelerle bugünkü anlamda kamu hukukunu da ilgilendiriyordu, yine de *Corpus Iuris Civilis* çalışan hukuk hocalarına *sivil hukukçular* denmiştir. İkincisi, dini bir hukuk olan kanon hukukunun gelişmesiyle, sivil hukuk ve sivil hukukçular, kanon hukuku ve kanon hukukçularından ayrı olarak seküler bir alanı temsil ediyorlardı. Üçüncüsü de, *medeni hukuk* deyişi, anlam aynı olsa da spesifik bir hukuk dalını çağırıştırıyor, buna karşılık sivil hukuk şehirli ve hak sahibi -yani *sivil*-kişiler arasındaki ilişkileri düzenlediğinden *sivil* sözcüğüne vurgu yapmak elzemdir. Yine buna bağlı olarak, Ortaçağ insanının şehirleşme ve *tebaa* ("subject") olma halinin karşıtı olarak yurttaşlaşma, hak sahibi olma (ve bunun mücadelesini verme) -yani *sivilleşme*- sürecinde olmasını da vurgulamak adına bu kullanımı daha doğru buluyorum.

bahsedilen dönüşen Avrupa'nın yeni hukuki-idari kurumlarını dolduracak kişilerin üniversitelerde yetişmesiydi. Hemen hatırlatmak gerekir ki, bu mütevazı çalışma amacı doğrultusunda kendisini çok daha büyük bir çalışmayı hak edecek modern hukuki-siyasi sistemin kurulmasıyla değil, modern hukukun Geç Ortaçağ'da temellendirilmesiyle sınırladığı için bu dönemde gelişen ve karakteristik öneme sahip olan skolastik düşünceye çok kısaca değinecek, hümanist çalışmalara hiç girmeyecek; yalnızca hukuk alanındaki gelişmeleri irdeleyecektir.

V. Corpus Iuris Civilis ve Üniversite: Yeni Düzen, Hukukbilimin Kurulması ve Glosatörler

Bilgiye duyulan bu ihtiyaç o zamana kadar manastırlar ve katedral okullarıyla sınırlı kalan öğrenimin dışarıya taşmasına ve ilk seküler okulların kurulmasına yol açtı. Bu ilk okullar yaşadıkları türlü güçlüklerden dolayı Ortaçağ geleneğine uygun bir şekilde örgütlendiler.¹⁰⁰ *Universitas*, Antik Roma hukukundan gelen ve Ortaçağ toplumsal hayatında önemli yer kaplayan bir kavram olup, kendisini oluşturan bireylerden ayrı bir hukuki varlığı olan örgütlenme anlamına geliyordu; üyeleri ölse veya değişse dahi kendisi aynı kalan, özyönetimsel, kendi başına hukuki işlemler yapmaya ehil *tüzel kişi*.¹⁰¹ Dolayısıyla aslında orijinal adları *universitas magistrorum et scholarium*¹⁰², yani "öğrenciler ve hocalar kurumu/ tüzel kişisi" olarak üyelerinden ayrı başlı başına bir hukuki varlık¹⁰³ olan bu okullar *bir çeşit universitas* olmalarına karşın, "kı-saca" üniversite ismiyle bilinir oldular. Bu jenerik adın spesifik bir kuruma özgülenmesi dahi üniversitelerin Ortaçağ toplumsal yaşamında ne kadar merkezi bir yerde olduğunu gösterir. Tüzel kişilik olmanın da en önemli meselesi tabii ki sürekliliktir. Fransa'da kurulan ilk okulların "kişi-okullar" olduğu bu yüzden de bir görünüp bir kaybolduğu biliniyor¹⁰⁴; dolayısıyla sürekliliği olan "kurum-okullar"ın finansal destek sağlaması, öğretme lisansı edinmesi ve öğrenci çekmesi kolaylaşmış oluyordu.¹⁰⁵

İlk okulların üniversiteleşmesi bir süreç olduğu için, ilk üniversitenin kaç yılında ve nerede kurulduğunu bilmek zor; ancak ilk üniversiteler Bologna, Paris ve Oxford üniversiteleridir.¹⁰⁶ Bologna Üniversitesi'nin 1088 olan kurulma tarihi aslında okulun kurulma tarihidir; -ki bu okul kısa süre önce keşfedilen *Corpus Iuris Civilis*'i çalışmak için kurulmuştu- ancak Bologna'nın İmparatorluk ve Papalık iki ateşi arasında kalmış bir şehir cumhuriyeti olması ve Bologna Üniversitesi'nin hukuk çalışmaları kurulduğundan itibaren hızla ge-

¹⁰⁰ Bkz: Anthony Kenny ve Jan Pinborg, "Medieval Philosophical Literature, " **The Cambridge History of Later Medieval Philosophy: From the Rediscovery of Aristotle to the Disintegration of Scholasticism 1100-1600**, Ed: Norman Kretzmann ve diğerleri, Cambridge, Cambridge University Press, 1982, s. 9-42.

¹⁰¹ Tierney, **op. cit.**, s. 19; Kelly, **op. cit.**, s. 115-6. Hatta Kelly'e göre, Geç Ortaçağ'da bu tip örgütlenmelerden daha karakteristik bir özellik yoktur.

¹⁰² Stephen Brown, "The Intellectual Context of Later Medieval Philosophy: Universities, Aristotle, Arts, Theology, " **Medieval Philosophy**, Ed. John Marenbon, Londra, Routledge, 1998, s. 188-203.

¹⁰³ Ki bu tip örgütlenmeler Türkçe literatürde *lonca* kelimesiyle de karşılanıyor; ancak asıl vurgulanması gereken bu kurumların *tüzel kişi* oluşlarıdır.

¹⁰⁴ Kenny ve Pinborg, **op. cit.**, s. 11.

¹⁰⁵ **Ibid.**, s. 12.

¹⁰⁶ James Hankins, **op. cit.**, s. 33.

lişmesi vesilesiyle yukarıdaki mantığa göre üniversiteleşmesi kısa sürede gerçekleşmiş olmalıdır.

Daha XII. yüzyılda okullar/ üniversiteler belli alanlarda uzmanlaşmaya başlamıştı. Örneğin Bologna sivil hukuk ve kanon hukuku konularında rakipsizken, Paris felsefe ve teoloji konularında ünlüydü.¹⁰⁷ Dahası "bilim"lerin yeni yeni kurulduğu bu dönemde üniversite müfredatı da yeni keşifler ve çalışmalarla doğru orantılı olarak değişiyordu.¹⁰⁸ Üniversitelerle birlikte bilimlerin sınıflandırılmasına başlandı ve fakülteler kuruldu. 1250'lerde kurulan temel fakülte diyalektik ve gramerden oluşan ve daha sonra retorik'in de eklenmesiyle *Trivium* denecek olan çalışmalar ile matematik ve astronomi disiplinleriyle desteklenmiş Aristoteles felsefesi, yani *Quadrivium*'un oluşturduğu "Sanatlar Fakültesi"ydi (*Faculty of Arts*)¹⁰⁹. Hukuk, teoloji ve tıp fakülteleri ise sanatlar fakültesinden mezun olan öğrencilerin bir "yüksek lisans" olarak okuyabileceği bölümlerdi.¹¹⁰

Geleneksel olarak üniversitelerde en fazla rağbet gören bölümün hukuk olması¹¹¹ hukukun geleneksel prestijinin ve işkollarının yanısıra yukarıda açıklanan yeni hukuki-idari kadrolara olan taleple de açıklanabilir. Ayrıca daha bir bilim olarak hukukun yeni kurulduğu bir dönemde hukuk ile siyasetin ayrışmadığını, siyaset biliminin hukukbilimin alt kolu olduğu (tabii, hukukun da pratikte merkezîyetçi hükümdarların elinde bir nevi siyasetin alt kolu haline geldiği unutulmadan) söylenmelidir.¹¹² Zira Avrupa'dan bahsedildiğinde Donald R. Kelley'in belirttiği gibi "en geniş anlamıyla siyasi düşünce, hukuk ve hukukbilimden ayrı *anlaşılabilir*."¹¹³ Bunun başlıca sebebi de yine *Corpus Juris Civilis*'tir. Zira çalışma boyunca belirtildiği üzere, gelişen Ortaçağ toplumsal sorunlarının çözümünde sürekli antik çağlara bakmış ve kurumsal yapısı ve ileri tekniğiyle *Corpus*, hükümet aygıtını yetkin bir şekilde düzenlemiştir. Gerçekten kavimleri de yerleşme sürecinde hükümet aygıtıyla ilgili *Corpus*'tan fazlasıyla yararlanmışlardır. *Corpus Juris Civilis*'in hiçbir yerinde "siyasi" tabirine rastlanmadığı gibi "siyasi" kavramı Roma hukukunda da bulunmuyordu. Gerek Roma'da gerekse Ortaçağ'da hükümetle ilgili doktrin de pratik de hukukbilimin parçasıydı.¹¹⁴

Yeni öğrenim kurumlarının amaçlarını gerçekleştirmek için geliştirdikleri yeni tekniğin adı *skolastisizm* idi. Skolastik düşüncenin doğasını anlamak XI. yüzyılın sonunda Avrupa'da başlayan dönüşümün büyüklüğünü anlayabilmek için de iyi bir yoldur. Skolastik düşünce temelde "uyumsuzluktan harmoni yaratma" tekniğidir.¹¹⁵ Yeni düzenin ihtiyacını karşılayacak düşünsel altyapıyı oluşturmak ve bağlantılı olarak üniversite eğitiminde kullanılmak üzere ders

¹⁰⁷ Russ, **op. cit.**, s. 77.

¹⁰⁸ Kenny ve Pinborg, **op. cit.**, s. 13.

¹⁰⁹ **Ibid.**

¹¹⁰ Geç Ortaçağın sonuna doğru bu şart kaldırılacaktır. **Ibid.**

¹¹¹ **Ibid.**

¹¹² Siyaset bilimi özerk bir alan olarak Aristoteles'in siyaset felsefesi üzerine eserlerinin çevrilmesiyle kurulacaktır.

¹¹³ Donald R. Kelley, "Law", **The Cambridge History of Political Thought 1450-1700**, C. III. Ed: J. H. Burns & Mark Goldie. Cambridge: Cambridge University Press, 1991, s. 66. Vurgu bana ait.

¹¹⁴ Ullman, **op. cit.**, s. 59.

¹¹⁵ James Hankins, **op. cit.**, s. 33.

kitapları hazırlamak için geleneksel otoritelerin yazdıkları, çoğu zaman birbiriyle çelişen, dağınık ve düzensiz bir bilgiler yığınından sistematik bilimler yaratmak. Peki, ama nasıl? Münazara yöntemiyle. Bu yöntem şu şekilde işler: Önce belirli sorunlar belirlenir, sonra o sorunlara çürütmelere direnebilecek ve eleştirel bir incelemeyi kaldırabilecek kuvvette argümanlarla çözümler üretilir.¹¹⁶ Dolayısıyla skolastisizm bir dünya görüşü veya düşünce sistemi değil, bir yöntem, bir tekniktir. Bundan dolayı tarih boyunca aynı sorulara skolastik düşünce birbiriyle içerik olarak zıt çözümler önerebilmiştir.

Skolastik yönetime çok güzel bir örnek Bolognalı ünlü kanon hukukçusu Gratian'ın 1140 yılında yaptığı kanon hukuku derlemesinin adıdır. Kendi zamanına kadar olan aşağı yukarı 1000 yılı kapsayan ve birbirleriyle fazlasıyla çelişen¹¹⁷ Kilise kanonlarını toplayan ve *Corpus Juris Civilis*'i örnek alarak bir derleme yapan, ve bu derlemesi de kanon hukukunun resmi temel başvuru kitabı olan Gratian'ın derlemesinin adı *Concordantia Discordantium Canonum*¹¹⁸ yani "Uyumsuz Kanonların Uyumlaştırılması"ydı. Söylemeye gerek yok ki Gratian'ın bu çalışmasıyla kanon hukuku sistematik bir disiplin haline gelmiş oldu ve kanon hukuku da sivil hukuk gibi üniversite müfredatına girdi.¹¹⁹

Ortaçağ'ın yeniyi kurma yolunda uyguladığı yukarıdaki skolastik metodun en karakteristik ve yaygın¹²⁰ örneği kuşkusuz *disputatio* adı verilen akademik münazaralardı.¹²¹ *Disputatio* aslen üniversitede okutulan derslerin son bölümlerinde özellikle önemli, problematik konuların gerçek veya kurgusal tartışmalar yoluyla ele alınmasıyken, XII. yüzyıl gibi erken bir tarihte derslerden bağımsız bir edim haline gelmişti.¹²² Bu *disputatio*ların geç tarihi ama kuşkusuz en ünlü örneği Ortaçağ dünyasının en temel kurumunu ortadan ikiye bölen süreci -her ne kadar başta bunu amaçlamasa da¹²³- başlatan Martin Luther'in ünlü 95 Tezi yani "*Disputatio pro declaratione virtutis indulgentiarum*"udur. Martin Luther bu tezleri (yani ortaya koyduğu sorun olan "endüljansın değeri" üzerine kendi taraf argümanlarını) Wittenberg Üniversitesi'nde münazara edilmek üzere Wittenberg Tüm Azizler Kilisesi'ne çivilemişti.

İşte yukarıda bir özeti çizilen üniversite yapılanması içinde *Corpus Juris Civilis* de XI. yüzyılın sonunda tekrar keşfedilmesinin hemen ardından Batı Avrupa'da hukuk kavramının yörüngesini değiştirecekti. Öncelikle eskiden beri derlemenin parça parça el yazmaları İtalyan kütüphanelerinde bulunsa da Erken Ortaçağ'ın yapısı, yukarıda anlatılan hukuk algısı ve hukuk materyallerinin basitliği de akılda bulundurulunca Iustinianus derlemesinin neden daha

¹¹⁶ **Ibid.**

¹¹⁷ Tierney, **op. cit.**, s. 13.

¹¹⁸ Stein, **op. cit.**, s. 49.

¹¹⁹ **Ibid.**

¹²⁰ Kenny ve Pinborg, **op. cit.**, s. 21.

¹²¹ Bu münazaraların nasıl gerçekleştiğine dair detaylı açıklama için bkz: Kenny ve Pinborg, **op. cit.**, s. 20-24.

¹²² **Ibid.**, s. 20.

¹²³ Hans Hillerbrand Luther'in 95 tezi hazırlarken Kilise'yle yüzleşmek gibi bir kastının olmadığı, tartışmayı kilise pratiklerine karşı akademik bir itiraz olarak gördüğünü dolayısıyla dilinin de buna uygun olarak doktriner olmaktan ziyade araştırmacı olduğunu söylüyor. Bkz: "Martin Luther: Indulgences and Salvation", **Encyclopedia Britannica**, (Çevrimiçi) <https://www.britannica.com/EBchecked/topic/351950/Martin-Luther/59844/The-indulgences-controversy>, 15.01.2013

önce hukukçuları kendine çekmediği anlaşılabilir. (Zira, XI. yüzyılın sonunda *Digesta*'nın tamamı ve Kod'un bir bölümü kayıp olmasına karşın, Iustinianus'un öğrenciler için hazırlattığı *Institutiones*'un varlığı biliniyordu¹²⁴) Yine, İtalya'nın Avrupa'nın genelinde oranda daha ileri seviyede seyreden sosyoekonomik ve kültürel koşulları, Freisingli Otto'nun İtalya toprakları ve insanları üzerine söyledikleri ve bağlantılı olarak İtalyan şehir cumhuriyetlerinin siyasal sistemlerinin aynı yıllarda ortaya çıkması ve gelişmesi gibi olgular birlikte düşünüldüğünde bu zor görevin altına girmeye ihtiyaç olduğu ve hazır bulunduğu çıkarsanabilir.

Corpus Iuris Civilis'in tamamen toplanması XII. yüzyılın büyük bir kısmını kaplayan bir süreç oldu. Özellikle tamamen kayıp olan *Digesta*'nın tekrar keşfedilmesinin önemini ünlü hukuk tarihçisi F. W. te şöyle açıklıyor:

Digesta Ortaçağ öğrencilerinin Roma hukuku bilgisini *en iyi şekilde* edinebileceği tek kitaptı. *Institutiones* ince bir ders kitabı. Kod, kopuk kararnamelerden meydana gelmiş. *Novellae* sadece kopuk kararnameler değil, ayrıca şatafatlı söz kalabalığı olarak kaleme alındığından yarar sağlayacağı kadar zarar verebilir... *Digesta* olmasaydı Roma hukuku dünyayı yeniden fethedemezdi... İnsanlar asla başka kitapların hevesli öğrencileri olamazdı... *Digesta*'yı ilk öğreten kişi modern dünyanın Roma hukukuna ne anlama geldiğini öğreten ilk kişidir... Sadece *Digesta*'da insanlar kesin ve tam bir hukuki argüman, bütüncül bir tanım, vs.'nin bir fikrini edinebilirlerdi.¹²⁵

Corpus Iuris Civilis'i ilk öğreten Bologna'da Pepo adında bir *causidicus* yani danışman hâkim idi. Kendisi Kod ve *Institutiones*'i anlatsa da *Digesta*'yı da bulunduğu duruşmalarda referans verecek kadar bilmekteydi. Ancak hukuku pratik ile kuram olarak ikiye ayırıp Ortaçağ'da hukukbilimini yaratacak olan kişi ünlü "Bologna Doktorları"ndan ilki olan Irnerius'tu.¹²⁶

Aslen bir gramer öğretmeni olan Irnerius önce *Corpus* metinlerindeki anlaması zor terimleri, daha sonra tümünden pasajları açıklayarak hukuk çalışmalarına başladı. Açıklamalarını önce satır aralarına yazıyordu; daha sonra metinlerin köşelerine not almaya başladı. Latince'de bu not alma işlemine *gloss* dendiğinden Irnerius ve onun karakteristik metodunu takip edenlere *glosatör*¹²⁷ adı verildi.

Irnerius'un başlattığı bu çalışma yukarıda kısaca değinilen bilginin kategorizasyonu meselesini gündeme getirdi. Geleneksel görüş hukukun, insan davranışıyla ilgilendiğinden ötürü "Etik" in altında kategorize edilmesiydi. Buna itiraz ise, bu nedenselliğin yalnızca kuralın içeriği söz konusu olduğunda doğru olduğu, ancak bir hukuki metnin yorumlanması meselesinde hukukun "Man-

¹²⁴ Stein, **op. cit.**, s. 44. Buna karşın Kelly, *Corpus Iuris Civilis*'in parçalarının İtalyan kütüphanelerinde olabileceğini reddetmemekle birlikte, VII. yüzyıldan XI. yüzyılın sonunda Bologna Üniversitesinde çalışmaya başlanana kadar derlemenin bilindiğini kanıtlanmanın imkansız olduğunu söylüyor. Kelly, **op. cit.**, 121.

¹²⁵ Vurgular bana ait. Nakleden: Stein, **op. cit.**, s. 44.

¹²⁶ **Ibid.**, s. 46.

¹²⁷ Osmanlıca'da *gloss* kelimesiyle aynı anlama gelen Farsça kökenli "*derkenar*" diye bir karşılık bulunuyor. Bkz: "Güncel Türkçe Sözlük", **Türk Dil Kurumu**, (Çevrimiçi) http://tdk.org.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5108716b14ca86.30058550,15.01.2013. Dolayısıyla *glosatör* yerine *derkenarcı* gibi bir kavram da kullanılabilir. Ziya Umur ise *glossa* karşılığı olarak "*haşiye*" kelimesini kullanmış. Bkz: Umur, **Roma Hukuku Ders Notları**, s. 123

tık"ın bir parçası olduğu söylemiyle geldi. Mantık da Ortaçağ'ın geleneksel öğreniminde *Trivium* adı verilen gramer, diyalektik ve retorik üçlemesini kapsadığı için Bolognalı hocalar bu sanatlarda geliştirilen skolastik teknikleri çalışmalarına adapte ettiler. Onlara göre hukuk sadece *Trivium* sanatlarını başarıyla bitirenlerin başlayabileceği yüksek bir çalışma alanıydı. Böylece, hukuk bir nevi gramer, diyalektik ve retorik derslerinden oluşan sanat fakültesini başarıyla bitirmiş bir lisans öğrencisinin bu bilgilerini kullanmasını gerektiren bir yüksek lisans alanıydı.¹²⁸

Gramer, diyalektik ve retorikte uzman glosatörler anlaşılabilir bir şekilde *Corpus Iuris Civilis*'i kutsal bir eser olarak gördüler. Iustinianus'un derlemenin çelişki içermediği ve olduğu şekliyle berrak olduğuna dair iddiasını önkabul olarak aldılar ve dahası *Corpus*'u düşünülebiyecek her hukuki meselenin çözümlü için gerekli ve yeterli tek bütün olarak kabul ettiler.¹²⁹ Böyle olunca *Corpus Iuris Civilis* hukuk alanında İncil otoritesinde bir kitap kimliğine sahip oldu. Örneğin karşılaşılan bir zorluk Kod, *Digesta* ve *Institutiones*'te aynı konuların herhangi bir düzen olmadan tekrarlanmasıydı. Ancak glosatörler belki de çalışmaları çok kolaylaştıracak bir yeniden düzenleme yerine "Iustinianus'un onayladığı şekli bozmamak için" kitaptaki karışık sıralamalardaki aynı konuları birbirlerine çapraz referanslarla göstermekle yetindiler.¹³⁰ Glosatörlerin bu tutumu kuşkusuz ki Ortaçağ hukuki-siyasi alanının ihtiyaçlarını hazırda düzenlemiş, hem de bunu yüzlerce yıl önce yapmış bu eserin yetkinliğine ve tekniğine duydukları hayranlıktan kaynaklanıyordu. *Corpus Iuris Civilis*'e karşı bu tutumun yararı da oldu tabii ki. *Corpus*'un karışık düzenini değiştirmeme kararı, hukuk hocalarını açıklayıcı eserler vermeye yöneltti.¹³¹ *Corpus* üzerine yapılan bu zengin çalışmalar hukukun bir bilim olarak kurulmasını ve örneğin teolojiden özerk bir alan¹³² olarak kabul edilmesini hızlandırdı ve kolaylaştırdı. Zira, daha bir yüzyıl dahi geçmeden, XII. yüzyılda teolojinin zaman mefhumunun ötesinde hakikatlerle ilgilendiğine, buna karşın hukukun ise emretme gücünü barındırmasıyla ebediyetle değil, şimdi ve burada gerçekleşmekte olanla ilgilendiği kabul edilmiştir.¹³³

Glosatörlerle ilgili bir diğer temel özellik de onların bu çalışmalarının birikimsel olmasıdır. Her jenerasyonda derinleşen çalışmalar sivil hukukun hızlı bir şekilde yerleşmesine de yol açmıştır. Öyle ki Irnerius'tan sonraki ilk jenerasyon metin yorum teknikleri üzerine çalışmış, arkasından gelen Bassianus metinleri açıklama, anlamını bulma metodunu skolastik diyalektik yöntemle mükemmelleştirmiş, Irnerius'tan sonraki üçüncü jenerasyon Bologna hukukçularından Azo ise Kutsal Roma Germen İmparatorluğu'nun *Corpus Iuris*

¹²⁸ Stein, *op. cit.*, s. 46

¹²⁹ *Ibid.*

¹³⁰ *Ibid.*

¹³¹ Örnek olarak şunlar sayılabilir: Klasik skolastik eserler olarak *dissensiones dominorum*, (bir konuda karşıt görüşlerin işlenmesi) veya *quaestiones*, (bir meselenin lehine ve aleyhine argümanlarını sıralayıp bir *solutio* [çözüm] ile bitirme) ve *Corpus Iuris Civilis*'in belli bir bölümünün içeriğinin *Summae*'si (özet, şerh) ya da belli bir başlıkla ilgili detaylı açıklamaların toplandığı *apparatus*.

¹³² Buna karşın örneğin felsefenin teolojiden ayrılarak özerk bir bilim alanı olması çok daha uzun ve acılı bir süreç ile gerçekleşmiştir.

¹³³ Magnus Ryan, "Özgürlük, Hukuk ve Ortaçağ Devleti", **Devletler ve Yurttaşlar**, Ed: Quentin Skinner & Bo Strath, Çev.: Gökhan Aksay, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s. 56.

Civilis'i ve Roma imparatorluk hukukunu sahiplendiği bir zamanda siyasal iktidarın meşruiyetini sağlayan hukuki kavramları açıklayarak imparatorun meşruiyetini sorgulamış, sınırlarını çizmiş ve hukuku bir güvence olarak iktidarın karşısına koymasıyla modern anayasal düşüncenin de ilk temellerini atmıştır. Azo'nun öğrencisi Accursius ise kendi zamanına kadar olan glosatörlerin bütün açıklamalarını tek bir kitapta derlemiştir. Daha matbaanın olmadığı, çalışma ve kitap yazma/ çoğaltma koşullarının fazlasıyla meşakkatli olduğu bir dönemde Irnerius'tan sadece bir yüzyıl sonra 96.000'den fazla açıklamanın yapılması, bunların XIII. yüzyıl teknolojisiyle bir araya getirilmesi ve *Glossa Ordinaria* isimli bu eserin yıllarca mahkemelerde birebir kullanılması, kopyalanması ve sonra basılması *Corpus Iuris Civilis*'in başlattığı hukuk çalışmalarının boyutu hakkında bize fazlaca fikir verir.¹³⁴ Zira, “*quod non adgnovit glossa, non adgnoscit curia*” yani “Glossa [ordinaria] tarafından bilinmeyen bir kural mahkemece tanınmaz” deyişi onun otoritesinin kanıtıdır.¹³⁵ *Glossa Ordinaria*'nın bu otoritesi, “hala Kıta [Avrupası] Hukuku'nun karakteristik özelliği olan bir hukuk metni üzerindeki otorite niteliğindeki akademik yorumun kendisi de hukukun otantik bir kaynağıdır fikrinin kaynağı olmuştur.”¹³⁶

VI. Yorumcular ve Bartolus

Corpus Iuris Civilis'i adeta kutsal bir metin olarak görüp, onun sözüne sıkı sıkıya bağlı kalan glosatörler akımının yorum teknikleri sosyopolitik bir dönüşüm içinde olan Geç Ortaçağ'da kurucu bir faaliyet görse dahi kurulmakta olan bu yeni dünyanın gerçeklerini yakalayamıyordu. Zira son tahlilde *Corpus* metnini kutsal gören bu akım Roma hukukunu sabit kabul edip, olguları hukuka uydurmayı düstur kabul ediyordu. Bu durum en iyi şöyle anlatılabilir; Ortaçağ'da istisnasız hiçbir üniversite hukuk eğitiminde sivil hukuk ve kanon hukuku dışında bir eğitim vermezken, ¹³⁷*Corpus Iuris Civilis* Avrupa'nın yerel mahkemelerinde bugünkü anlamda uyuşmazlıklara direkt uygulanacak kural- lar değil, uyuşmazlıkları çözecek yetkin ve derli toplu hukuki altyapı olarak kullanılıyordu. Ancak bu durum sivil hukukun önemini küçümsemedi, aksine üniversitelerin çoğalmasıyla yargıçlar ve avukatlar üniversite mezunu olmaya başladıkları için sivil hukuka dayanmayan bir argümantasyon ya da karar bulmak neredeyse imkânsız hale geldi. Hatta Donald Kelley, Erken Modern Çağ'daki hukukbilim patlamasının nedenini üniversitelerde yetişen bu profesyonellere bağlar.¹³⁸ Dönemin ünlü deyişi de bu durumu çok güzel anlatır: “Yanında Azo olmadan mahkemeye gitme!”¹³⁹

Ancak yine de ortada bir uyuşmazlık olduğu açık. Özellikle Accursius'un yukarıda bahsedilen *Glossa Ordinaria*'sından sonra Bologna Üniversitesi'nde *Corpus* çalışmalarının ivmesini de kaybetmesiyle, sivil hukuk çalışmalarının merkezi Bologna'dan Orleans'a kaydı.¹⁴⁰ Aslında Orleans'da hukuk eğitimi başlatan da Bologna Üniversitesi menşeli hukukçulardı. Bunlardan en ünlüsü Guido de Cumis, Accursius'un bir açıklamasını (*glosunu*) "sorgulamak gafletine

¹³⁴ Stein, **op. cit.**, s. 48

¹³⁵ Kelly, **op. cit.**, s. 122.

¹³⁶ Stein, **op. cit.**, s. 49.

¹³⁷ **Ibid.**, s. 57.

¹³⁸ Kelley, **op. cit.**, s. 71.

¹³⁹ Stein, **op. cit.**, s. 48.

¹⁴⁰ **Ibid.**, s. 67.

düşünce" Bologna'yı terk etmenin "mantıklı bir hareket olacağını" fark etmiş ve Orleans'a geçmişti.¹⁴¹

Orleans Üniversitesi'ndeki çalışmaların en büyük yeniliği beklenebileceği şekilde yorum konusunda oldu. Orleans'lı hocalar diyalektik mantığa ağırlık vererek *Corpus Iuris Civilis*'i yeni bir yorumlama tekniği geliştirdiler. Açıklamalarını yaparken sadece metinden parçalara referans vermek yerine mantıklı argümantasyonla metnin *ratio*'sunu (aklını; yani kanunun *lafzını* değil *ruhunu*) analogi yoluyla genişleterek yorumladılar ve konuları bir bütün olarak ele alıp onları serbestçe tartıştılar.¹⁴² Kuşkusuz bu Bologna ekolü için kabul edilebilir sınırlar dışındaydı.¹⁴³ Her ne kadar Orleans Üniversitesi bir ekole dönmese de bu teknik Pistoialı Cinus tarafından İtalya'ya geri taşındı.¹⁴⁴ İtalya'da ekolleşen bu akımın takipçilerine de *yorumcular* ya da *post-glosatörler* denildi. Bu anlayışı mükemmelleştirecek ve yeni ekolü yaratacak kişi ise çağa damgasını vuracak olan büyük hukukçu Bartolus idi.

Kendisi de Cinus'un öğrencisi olan Bartolus, önce Perugia'da sonra Bologna'da hukuk okumuş, bir süre hâkimlik yaptıktan sonra önce Pisa, sonra Perugia üniversitelerinde hocalık yapmıştır. Bartolus, 43 yıllık kısa ömrüne karşın yaşarken bir efsaneye dönüşmüştü. Sir William Rattigan, Bartolus'u, Antik Roma medeniyetinin Ulpianus'uyla karşılaştırır ve Bartolus'un kısa kariyerine karşın edindiği ünü zihninin berraklığı ve vizyonunun keskinliğine bağlar.¹⁴⁵ Bartolus'un yaptığı aslında glosatörlerin olguları hukuka uyarlama yaklaşımını terse çevirmektir. Bartolus'a göre hukuk olgulara uydurulmalıydı.¹⁴⁶ Kuşkusuz ki bu yaklaşım hem akademik hukuki çalışmalar ile hukuk pratiği arasında yukarıda anılan boşluğu kapatacak hem de kendisinden sonraki hukuk çalışmalarını sonsuza kadar değiştirecekti. Ayrıca hukuku saf bir akademik çalışmadan ziyade günün hukuki sorunlarını çözme aracı¹⁴⁷ olarak da gören Bartolus'un bu yaklaşımı kendisinin kişisel olarak da güçlü bir sempatzanı olduğu İtalyan şehir cumhuriyetleri lehine sonuçlar doğuracaktı.

Imperium'un (hükümlerlik yetkisi), yani hükümlerliğin kimin olduğu konusunda Bartolus, Azo'nun görüşlerini daha da ileri taşıdı. Bartolus'a göre *Corpus Iuris Civilis* İmparatorun "*dominus mundi*" (dünyanın efendisi) olduğu konusunda açıksa da, gerçeklik böyle değildi. Bartolus diyecekti ki, pratikte gözlemlendiği zaman İtalyan şehirleri kendi sınırları içinde kendi seçtikleri yöneticilerden daha üstün bir iktidar kabul etmiyorlar; ülkeyi yönetirken ve yasa yaparken kimseye sormadıklarına ve kendi tasarruflarına göre hareket ettiklerine göre *Imperium*'a sahiptirler. Bu iktidarı uzun süredir kullanan cumhuriyetlerin İmparator'dan icazet almasına da gerek yoktur. Zaten insanlar yöneticilerine bu iktidarı verdiklerinde, iktidarı alan halkın vekili *-delegat-* olarak bu gücü kullanır, en üstün otorite son tahlilde *halkta kalır*.¹⁴⁸

¹⁴¹ **Ibid.**

¹⁴² Kelly, **op. cit.**, s. 122

¹⁴³ Stein, **op. cit.**, s. 68.

¹⁴⁴ **Ibid.**

¹⁴⁵ Rattigan, **op. cit.**, s. 230

¹⁴⁶ Stein, **op. cit.**, s. 71

¹⁴⁷ **Ibid.**

¹⁴⁸ **Ibid.**, s. 72. Modern egemenlik kavramının burada bahsi geçen *Imperium*'dan bir farkı olup olmadığı tartışılmalıdır. Ben Bodin'in egemenlik (*souveraineté/ sovereignty*) kavramının yalnızca yeni bir isimlendirme olduğunu düşünüyorum. Bodin kendi eserine

Bartolus'un bu olgu temelli tutumu onun ilk "modern" karşılaştırmalı hukuk çalışmaları yapmasına da sebep olmuştur. Yenileşen dünyanın antik kökenli yasama hukuku ile eskimekte olan dünyanın ortak üretim töre hukuku arasında açık çelişki olduğunda ne yapılması gerekir? Bir "Venedik taciri"nin miras davasını ele alırken çözümünü şöyle açıklıyor Bartolus: Venedik'in töre hukukuna göre bir vasiyetin geçerli olması için üç şahit gerekirken, Iustinianus Kodu aynı durumda açıkça beş şahidi zorunlu kılıyor. Glosatörlere göre uygulanması gereken tartışmasız *Corpus Iuris Civilis*'in hükmüdür. Bartolus ise konuyu analiz etmeyi tercih ediyor. Bartolus analizine Roma hukukunun da aslen gelenekleri hukukun bir kaynağı olarak kabul ettiğini belirterek başlıyor. Dolayısıyla gelenekler de Roma hukukuna eklenilebilir. Ancak imparatorluk hukukuyla çelişen bir gelenek, kural olarak "*kötü gelenek*" olarak kabul edilip uygulama bulmuyor. Buna karşın Bartolus Roma imparatorlarının zaman zaman geleneklere ayrıcalık tanıyabildiğini dolayısıyla her geleneğe direkt "*kötü gelenek*" dememek gerektiğini belirtiyor. Bu hazırlıkla pratik hususu ele alıyor: Iustinianus'un sadece kendi zamanındaki geleneklerin iyi veya kötü gelenek olduklarını söyleyebileceği gerçeğinden ötürü bugün *Corpus Iuris Civilis* ile çelişen bir gelenek eğer "*iyi gelenek*" olduğu ispatlanırsa kullanılabilir. Venedikliler kendi ihtiyaçlarını herkesten iyi bileceklerine göre, eğer beş tüccarın bir vasiyet için işini gücünü bırakıp mahkemede şahitlik yapmasının gereksiz olduğunu düşünüyorlarsa üç kişinin şahitliğini yeterli görmemek miras bırakanın son arzusuyla çelişeceğinden yanlıştır. Dolayısıyla burada töre hukuku uygulanmalıdır.¹⁴⁹ Görüldüğü gibi Bartolus Roma hukukunun kendi kurallarını kullanarak *Corpus Iuris Civilis*'i pratik gerçeklik adına baş aşağı çevirmiş ve bu yöntem hukuk camiasınca da benimsenmiştir.¹⁵⁰ Bartolus'un bu akıl yürütme şekli onun aynı zamanda pratik bir hukukçu olduğunu anlamamızı sağlar. Zira bu kafa yapısı, Bartolus'u farklı hukuklar arasında çözüm aramaya itmiş ve onun hukuku pratik koşullara uyarlama mantığı büyük kabul görmüştür.¹⁵¹

Bir başka "hukuklararası" uyumsuzluk çözümü, söz konusu hukuk sistemlerinden birinin seküler (sivil hukuk) birinin dini (kanon hukuku) olması dolayısıyla anlatmaya değer: Yaşayan biri vasiyetini yaptıktan sonra bu vasiyeti değiştirmeyeceğine dair yemin eder ve daha sonra vasiyeti değiştirirse hangi vasiyet geçerli olacaktır? Bu sefer kanon hukukçularına göre sorun yoktur; yemin ölümsüz ruhu bağladığı için üstündür ve böyle bir vasiyet değiştirilemez. (Zira yemini bozmak günah olduğu için hukuka aykırıdır.) Sivil hukukçular ise genel olarak "vasiyet serbestisi"ne (bir tür *sözleşme serbestisi*) dayanarak vasiyetin serbestçe değişebileceğini söyler. Bartolus ise kanon hukukunu görmez-

(*Les Six Livres de la Republique*) çok orijinallik atfetse de, kendisi de Roma hukuku eğitimi almış bir hukukçuydu, dolayısıyla mantık onun Kuzey İtalya'yı kasıp kavuran bir konuda, Azo ve Bartolus'un *Corpus Iuris Civilis*'ten hareketle yaptığı tartışmaları bilmesi gerektiğini düşündürüyor. Dahası, Azo ve Bartolus'un açtığı bu "egemenlik" tartışmasından hareketle sadece şehir cumhuriyetleri değil, Fransa gibi krallıklar da kendi ülke sınırları içerisinde kendilerinin "efendi" olduğunu iddia edecek ve böylece hukuki anlamda bir uluslaşmanın ve "ulusal kanunlar"ın da temeli atılacaktı. Ancak **d.n. 29**'da dediğim gibi bu başka bir makalenin konusudur; burada yalnızca *halk egemenliği* kuramının Bartolus'ta ve Bartolus'tan da önce Azo'da olduğunu not düşmek isterim.

¹⁴⁹ **Ibid.**

¹⁵⁰ **Ibid.**

¹⁵¹ Rattigan, **op. cit.**, s. 235.

den gelmek istemez ve yine analizi tercih eder: Bartolus vasiyet yapanın vasiyet serbestisinden mahrum bırakılmasını "ahlaka mugayir" (*contra bonos mores*) bulur. Analizini bitirirken şu ilkeyi belirtir: *Genel olarak hukukun otoritesince onaylanmayan, yemin gücüyle kabul edilemez.*¹⁵² Yani hukukun genel bir ilkesi olarak serbestiyet daha alt bir kategori olan yemin ile sınırlanamaz, sınırlama ahlaka uygun olmalıdır. Bartolus'un seküler ve dini hukuk arasındaki bu uyuşmazlık çözümü de benimsenmiştir. Burada dikkat çekilmesi gereken ikili dünya görüşünün hâkim olduğu bir çağda hukuk çalışmalarının ne kadar seküler ele alındığıdır.¹⁵³

Son olarak günümüz borçlar hukuku ve uluslararası özel hukukta her hukuk öğrencisinin bildiği bir çözümü ilk kez yaratmasıyla "Bartolus modernleşmesi"ni sonlandıralım: *Corpus Iuris Civilis* düzenlenirken Iustinianus'un imparatorluğundaki herkes Roma hukukuna tabii olduğu için düşünülemeyen, dolayısıyla *Corpus*ta var olmayan ama gerek Bartolus'un yaşadığı İtalya'da siyasi sistemlerin çokluğu, gerekse de farklı ülkeler arasındaki ilişkilerin gelişmesiyle çözümü belirsiz belli hukuki sorunlar görülmeye başlanmıştır. Örneğin, farklı şehirler veya krallıklar vatandaşı iki tüccar aralarında bir sözleşme yaptığında doğabilecek bir uyuşmazlık kimin hukukuna göre çözülecektir? Bugünkü modern kanunlarımızdaki hükümlerin kökenlerini ilk defa ortaya koyar Bartolus: Sivil dava (yani hukuk davası) açıldığı yer mahkemesinin hukukuna göre çözümlür. Uygulanacak kurallara gelince, sözleşmenin şekli sözleşmenin yapıldığı yer hukukunca, ifa ile ilgili herhangi bir sorun ise ifanın gerçekleşmesi gereken yer hukukuna göre çözümlenmelidir.¹⁵⁴

Bartolus'un bu çözümleri bütün batı Avrupa'da takip edildi. O kadar ki *nemo iurista nisi Bartolista*¹⁵⁵ yani "Bartolusçu olmayan hukukçu olamaz" deyişi Ortaçağ'da en popüler sloganlardan biri olmuştu. 1400'lü yıllara gelindiğinde Bartolus'un öğrencisi Baldus "hukuki mütalaa" kavramını hukuk davalarında yerleştirecek ve modern sivil hukukun (Kıta Avrupası hukuku) iskeleti kurulmuş olacaktı. Irnerius'tan Baldus'a, halk egemenliğinden uyuşmazlık çözümüne kadar Antikite'den kalma bir hukuk sistemi *Ortaçağ'ın kendine has koşullarında günün ihtiyaçlarına göre kavramsallaşarak ve kurumsallaşarak yenileşecek* ve modern düşüncenin hukuki altyapısını kurmuş olacaktı.

VII. Sonuç

Görüldüğü üzere Antik Roma İmparatorluğu'nun görkemli günlerine geri dönmesi amacıyla derlenmiş *Corpus Iuris Civilis* bugün hala içinde yaşadığımız hukuki sistemin temelini atarak kendi motivasyonundan farklı ama çok daha büyük bir amaca hizmet etmiştir. Buna karşın modern hukukun kuruluşunun Antik Çağ'dan değil de Geç Ortaçağ'dan başlatılmasının nedeni Hıristiyan Ortaçağ Avrupası'nın kendisinin de aslında yaşayışları ve dünyaları hakkında hiçbir fikri olmadığı Antik Çağ'ı *aynen taklit etmeye çalışmaması, onu kendi özelinde yeniden yaratması ve bizim modern toplumumuzun da bu yaratım za-*

¹⁵² Stein, **op. cit.**, s. 73.

¹⁵³ **Ibid.**

¹⁵⁴ **Ibid.**

¹⁵⁵ J. M. Kelly, bu deyişi "*nemo romanista nisi bartolista*" yani "Bartolusçu olmayan Romacı (Roma hukukçusu) olamaz diye vermiş." Son tahlilde ifade etmek istenilen aynıdır. Bkz: Kelly, **op. cit.**, s. 122.

manına kesintisiz bir sürecin diğer ucunda olmamızdır. Bizim gerçekten Antik Çağ insanı ve onun düşünsel dünyasıyla doğrudan hiçbir ortak noktamız yok; ancak hukukumuzun var. Bu bağlantıyı kuran ve belki daha önemlisi, gelişti- ren de birçok ortak noktamız olan Ortaçağ insanı ve düşünsel dünyasıdır. Bu yüzden de modern hukukumuzu kuran Iustinianus ve hukukçuları değil, Azo ve Bartolus'un başını çektiği hukuk hocalarıdır.

Tarih, son tahlilde bir hikâyedir ve tarih bilimi de insanların anlam dün- yalarına katkıda bulunmak için hikâyelerini anlatır. Hukuk tarihi ise, o anda ve bu dünyayı yönetme amacıyla hareket eden insanların, onların entelektüel ve kurumsal üretilerinin ve onları çevreleyen sosyal, ekonomik, kültürel ve si- yasi koşulların özgün hikâyelerini anlatır. Kuşkusuz bu hikâyelerin tarihin başından beri anlatıla geline hikâyelerin çoğunluğu gibi bir amacı vardır ve hukuk tarihi ve onun felsefi okunması da Antik Mısır medeniyetinden bugüne hukukun serüveninin fragman fragman analizini yaparak bugüne dair bir söz söyleme iddiasındadır.

Modern hukuki sistemin temelini oluşturan Roma hukuku belli bir dünya ve insan algısının ürünüdür. İçinde bulunduğumuz hukuki-siyasi sis- tem, kendi çağının kendine özgü sorunları ve meydan okumalarının darbele- riyle yeniden şekillenmekte, deformasyona ve reformasyona uğramaktadır. Bütün bunların merkezinde olan tartışma ise kuşkusuz modernite kavgasıdır. Geç Ortaçağ'da Avrupa'nın yeniden kurulumu sırasında hukuk ve onun mo- narşi-özyönetim, dini-seküler, eski-yeni, oluşmuş-yaratılmış, durağan-devin- gen, mitik-olgusal vb. karşıtlıklar içinde aldığı pozisyonlar ve bunların neden- selliklerini anlamlandırabilmek belki de yeni bir kurulumun eşliğinde olan bu- günün, modernite merkezli tartışmaları için hukukbilimin bir katkısı olabilir.

KAYNAKÇA

Berger, Adolf. *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*. Philadelphia: The American Philosophical Society. 1953

Brown, Stephen. "The Intellectual Context of Later Medieval Philosophy: Universities, Aristotle, Arts, Theology". *Medieval Philosophy*, Editör: John Marenbon. Londra: Routledge, 1998: 188-203

Eco, Umberto. "Ortaçağ'da Yaşamak". *Ortaçağ'ı Düşlemek*, Çeviren: Şadan Karadeniz. İstanbul: Can Yayınları, 2011: 147-161

Eco, Umberto. "Ortaçağ'ı Düşlemek". *Ortaçağ'ı Düşlemek*, Çeviren: Şadan Karadeniz. İstanbul: Can Yayınları, 2011: 131-145

Encyclopedia Britannica. "Martin Luther: Indulgences and Salvation" <https://www.britannica.com/EBchecked/topic/351950/Martin-Luther/59844/The-indulgences-controversy>

Hankins, James. "Humanism, Scholasticism, and Renaissance Philosophy". *The Cambridge Companion to Renaissance Philosophy*, Editör: James Hankins. Cambridge: Cambridge University Press, 2007: 30-48

Hobbes, Thomas. *Leviathan*, Çeviren: Semih Lim, İstanbul: YKY, 2005

Karagöz, Havva. "Digesta'nın Hazırlanma Şekli ve Sistematiği Hakkında Düşünceler". *Belgin Erdoğmuş'a Armağan*. Editör: M. Murat İnceoğlu. İstanbul: Der Yayınları, 2011: 135-154

Kelley, Donald R.. "Law". *The Cambridge History of Political Thought 1450-1700*, C. III. Editör: J. H. Burns & Mark Goldie. Cambridge: Cambridge University Press, 1991: 66-94

Kelly, J. M.. *A Short History of Western Legal Theory*. Oxford: Clarendon Press. 1993

Kenny, Anthony & Jan Pinborg. "Medieval Philosophical Literature". *The Cambridge History of Later Medieval Philosophy*, Editörler: Norman Kretzman, ve diğerleri. Cambridge: Cambridge University Press, 1982: 9-42

Nişanyan, Sevan. *Sözlerin Soyağacı: Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*, İstanbul: Everest, 2009.

Oder, Bertil Emrah. *Avrupa Birliği'nde Anayasa ve Anayasacılık*. İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi. 2004.

Russ, Jacqueline. *Avrupa Düşüncesinin Serüveni: Antik Çağlardan Günümüze Batı Düşüncesi*. Çeviren: Özcan Doğan, Ankara: Doğu Batı Yayınları. 2011

Rattigan, William. "Bartolus (1313-1357 A.D.) ". *Journal of the Society of Comparative Legislation* 5/2 (1904) : 230-240.

Ryan, Magnus. "Özgürlük, Hukuk ve Ortaçağ Devleti". *Devletler ve Yurttaşlar*, Editörler: Quentin Skinner & Bo Strath. Çeviren: Gökhan Aksay. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011:55-71

Schiller, A. Artur. "Klasik Roma Hukukunda Teamül", Çeviren: Yiğit Sayın. *Belgin Erdoğan'a Armağan*. Editör: M. Murat İnceoğlu. İstanbul: Der Yayınları, 2011: 285-297

Schmitt, Carl. *Siyasi İlahiyat: Egemenlik Kuramı Üzerine Dört Bölüm*, Çeviren: Erol Öz, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2002.

Skinner, Quentin. *The Foundations of Modern Political Thought, C. I: Renaissance*. Cambridge: Cambridge University Press. 1978

Skinner, Quentin. *Visions of Politics, C.II: Virtues of Renaissance*. Cambridge: Cambridge University Press. 2002

Stein, Peter. *Roman Law in European History*. Cambridge: Cambridge University Press. 2004

Tierney, Brian. *Religion, Law and the Growth of Constitutional Thought*. Cambridge: Cambridge University Press. 2008

Türk Dil Kurumu. "Güncel Türkçe Sözlük"http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts

Ullman, Walter. *Law and Politics in the Middle Ages: An Introduction to the Sources of Medieval Political Ideas*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008

Umur, Ziya. *Roma Hukuku Ders Notları*, İstanbul: Beta, 1999

Umur, Ziya. *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, İstanbul: Beta, 1993

Vinogradoff, Paul. *Ortaçağ Avrupasında Roma Hukuku*, Yayına Hazırlayan.: Mehmet Tevfik Özcan. Çevirenler: Ferhat Düzgören, Sevtap Metin ve diğerleri, İstanbul: Göçebe Yayınları, 1997.

